НАЦИОНАЛЬНАЯ
БИБЛИОТЕКА
РЕСПУБЛИКИ ТЫВА
ИМ. А.С.ПУШКИНА

ШЫН

НИИТИЛЕЛ-ПОЛИТИКТИГ СОЛУН

1925 чылдың август 31-де үнүп эгелээн

№ 41 (16989)

2005 чылдың АПРЕЛЬ 19, вторник

Номерни парлалгаже дужааганы: график езугаар – 21.00, херек кырында – 19.30
Садар өртээ – 3 рубль.

Көдээнің хөөннери

ЧЕРИ-ДАА, МАЛЫ-ДАА БАР, ону чүгле орулгалыг ажыглаар

Апрель 14-те Кызыл кожуун чагыргазының оралакчызы Н.В. Сиорпас, көдээ ажыл-агый эргелелиниң даргазы С.Д. Монгуш, чер комитединиң даргазы К.А. Шайбеков база Күртеххайгаарал албанындан А.К. Монгуш Баян-Кол сумузунга үнүүшкүннүг хурал эрттирген. Аңаа сумунуң араттары болгаш чурттакчы чон киришкен. Хуралга чурттакчы чоннуң ажыл-биле бот-хандырылгазының, сумунуң бюджединиң болгаш часкы тарылга ажылдарынга белеткел дугайында айтырыгларны чугаалашкан.

Келир чылдан эгелээш сумулар бюджединиң хөй кезиин боттары долдурар апарган төлээде, бо шилчилгелиг чылды халас эрттирбейн, кандыг угланыышкынныг ажылдаарын тодарадыры чугула. Ынчангаш баштай-ла өреге бүрүзүн кезип тургаш, чурттакчы чоннуң социал-экономиктиг байдалын тодараткан суму паспортун тургузар ажылды организастаарын кожуун чагыргазы планнап турар. Сумунуң социал-экономиктиг паспортун езугаар дузалал ажыл-агый чоруттайн турар чурттакчы чонну эвилелдээш, суму чагыргазының дузалал ажыл-агыйын организастаар, аңаа ажылчы бригадаларны тургузар, ногаа, картофельди тарыыр дугайында чугаа болган. Келир чылдарда артыкшылдыг продукцияны өске кожууннарга мал-маганга орнай садып болурунуң аргазы бар дээрзин Н.В. Сиорпас чугаалап турар.

«Баян-Кол» муниципалдыг каттышкан бүдүрүлгениң шөлдеринден аңгыда сумунуң девискээринде ээ чок арткан тараа, картофель тарыыр болгаш сиген кезер шөлдерни чер-биле ажылдаар күзелдиг улуска арендага берип, черлерни быжыглаарын олла хуралга шиитпирлээн. Ооң мурнунда шөл дээш төлевир чок турган болза, ам чижеглей алган эге өртек-биле алырга, арендага алган 1 га сиген шөлү дээш чылда 52 рубльди төлээр апаар. Тараа шөлүнүң -- 212 рубль, одар-белчиирлиг черлериң — 16 рубль. Ооң-биле чергелештир бо чылын чер үндүрүү база өскен. Бажың даштында шөлдериң 1 квадрат метриниң 31 көпеекке доктааткан дээрзин Баян-Кол суму чагыргазының даргазы Г.Б. Анай-оол чонга дыңнаткан.

Часкы тарылга ажылдарынга хамаарыштыр алырга, сумунуң девискээринде бугалыг шөлдериң хөй нуруузу ажыглаттынып турар. Бо чылын баянколчулар тараа культураларын -- 170 га черге, картофельди -- 45 га черге, ногааны 6 га черге тарыырын көрүп турар. Эрткен чылда ол-ла хире черден 400 муң тонна тараа дүжүдүн ажаап алганнар. Техникадан чурттакчы чонда 18 трактор, 2 үрезин чажар машина, 1 комбайн — ажылчы байдалда. Немей херек үрезин дээш Күш-ажыл яамызы, Көдээ ажыл-агый яамызынче чагыгларны киирген. Ниитизи-биле сумуда 29 кижи тараа тарыыр күзелдиг. Ол ышкаш 20 араттар база «Баян-Кол» бүдүрүлгези тараа тарыырынга белеткел ажылдарын чорудуп турар.

«Баян-Кол» муниципалдыг каттышкан бүдүрүлгениң ажылчыннары үш ай бурунгаар томуйлаткан чаа директору Анатолий Шактар-оолович Чыргалдың удуртулгазы-биле үндүр бижиттинген демир-дес чыггаш, бүдүрүлгениң столоваязынга ажылчыннарга изиг чем белеткээринге херек аъш-чем аймаан, шөл суггарарынга херек резин идиктерни база 200 литр солярканы садып белеткээн. Чаа ажылдаан удуртукчунуң чугаалап турары-биле алырга, бүдүрүлгени чаңгыс-ла өөделетпейн турар үүл — эрги чылдарның үндүрүглери. Мурнуку чылдарда малчыннар, трактористер, механизаторлар херек кырында акша-шалың албайн турза-даа, натура төлевири-биле санажып ап турган. Ынчалза-даа отчетка көрдүнген акша-түн бижиттинип турганы-биле бүдүрүлгеде үндүрүглер чыглы берген. Ынчангаш оларны шалың төлевейн турар дээш үндүрүг чери амыратпастаан. Бурунгаар көөр чүве болза, оларда техника четчири-биле бар, чер эки, мал бар, ажылдаар күзелдиг улус хөй, чүгле шын угланыышкынныг ажылдап, хөгжүп болурунуң аргазы бар.

Бөгүнде бүдүрүлгениң ажылчыннары, удуртукчузундан эгелээш, шалың чок, а чүгле херек кырында бүдүрген продукциязындан үлүг-төлевирни ап, биеэде колхоз-совхозтарга ажыглаттынып турган санажылга аргазы — күш-хүнү-биле ажылдап эгелээн.

Часкы тарылга ажылдарынга херек техника четчелеп алырыбиле удуртулга сөөлгү үеде ажыглаттынмастаан 2 улуг бензин кудар доскаарны, сейфтерни Абаканның алдын черинге 64 муң рубльге саткаш, эң кол чүве — 1995 чылдан бээр чаңгыс-даа дугую солуттунуп көрбээн 4 тракторга 6 дугуйну садып эккеп, септеп-селээн. Бо чылын 100 ажыг га черге тараа тарыыр планныг. Курлавырда 8 тонна үрезин бар. Аңаа немей 16-20 тонна үрезинге чагыгны Көдээ ажыл-агый яамызынче киирген.

«Баян-Кол» бүдүрүлгезинде шупту 42 кижи бар, оларның иштинден 11 кижи чер ажылында хаара туттунган. Тараадан аңгыда картофель, ногааны база тарыыр. Эрги гаражтың бир чартыын дуглай аңгылааш, аңаа тараа, картофель, ногаа шыгжаар чер кылырын дугурушканнар.

Амгы байдалда бир нарын айтырыг — кывар-чаар материалдар тып алыры. Малдың эъдин садары канчап-даа орулга чок. Малды туда кадарып олурар малчынга бодааргa, чиик өртекке зътти хүлээп алгаш, аар өртекке үндүр садып турар улус саарлып ап турар. Олар оорлардан улуг-ла ылгал чок, бөдүүн чонну мөлчүп турарын аныяк удуртукчу улуг хомудал-биле демдеглей-дир. Ынчангаш мал эъди дужаавайн, өшкү дүгүн кыргааш, кывар-чаар материалдарны ооң-биле четчелеп алырының аргазын бодап турарлар.

Чойганмаа САТ.

Василий БАЛЧИЙ-ООЛДУҢ тырттырган чуруу.

КАТАП СОҢГУЛДАЛАР ЭРТЕР

Тыва Республиканың Улуг Хуралының Хоойлужудулга палатазының депутаттарының соңгулдалары Мөңгүн-Тайганың чаңгыс мандаттыг №20 база Бай-Тайганың чаңгыс мандаттыг №13 соңгулда округтарынга бо чылдың апрель 17-де болуп эрткен.

Бай-Тайганың чаңгыс мандаттыг №13 соңгулда округунга эрткен соңгулдаларның түннелинде чажыт бадылаашкынның бюллетенинде кирген кандидаттарның кайызы-даа чогуур бадылаашкынны албаан. Соңгукчуларның хөй бадылаашкынын алган Алексей Очур биле Юрий Салчак катап соңгулдаларга киржир.

Мөңгүн-Тайганың чаңгыс мандаттыг №20 соңгулда округунга эрткен соңгулдаларның түннелинде чажыт бадылаашкынның бюллетенинде кирген кандидаттарның кайызы-даа чогуур бадылаашкынны албааныбиле соңгукчуларның хөй бадылаашкынын алган Март-оол Кунчу биле Хеймер-оол Куулар оларның катап соңгулдаларга киржирин шиитпирлээн.

Катап соңгулдаларның болур хүннерин тодарадып турар.

Бистиң корр.

Кажан? Каяа? Чүү?

Талантылар «дарганнакчызы»

Апрель 15-те В.Көк-оол аттыг хөгжүм-шии театрынга Кызылдың уран чүүл училищезиниң 45 харлаанынга тураскааткан байырлал болган.

Театрның бирги каъдында фойеге училищениң аңгы-аңгы чылдарда доозукчуларының хөй санныг чедиишкиннериниң делгелгези болган. Аңаа сургуулдарның болгаш башкыларның кылганы янзы-бүрү темаларга ажылдап кылдынган программалары, мөөрейлерге лауреат, дипломант болган сургуулдарның шаңналдары, эртем-практиктиг конференцияларның программаларын, чаа ырыларның болгаш хөгжүм чогаалдарының ноталары, училищени дооскан уран мастерлерниң чазаан, чураан ажылдары дизе-ле, чүү делгевээн дээр!

Байырлыг кежээге Тыванын Чазааның Даргазы Шериг-оол Ооржак киржип, 45 чыл дургузунда уран чүүл училищезиниң Тыванын культурлуг амыдыралынга кииришкирип келген улуг үлүг-хуузунуң дугайында делгереңгейи-биле чугаалааш, училищениң башкыларынга Чазак шаңналдарын тывыскан.

Байырлыг кежээ солун программалыг концерт-биле доозулган. Ол дугайында дараазында солундан номчуур силер.

«Идегел»

Тыванын ном үндүрер чери Россияның Чогаалчылар эвилелиниң кежигүнү, ТКУ-нуң филология факультединиң башкызы Мария Күжүгеттиң чаа номун — проза чогаалдарының баштайгы чыындызын чырыкче парлап үндүрген.

Ында аңгы-аңгы чылдарда бижиттинген чечен чугаалар, миниатюралар болгаш Джек Лондоннуң, Иван Бунинниң, Виктор Голявкинниң чогаалдарының очулгалары кирген.

Проза чогаалдарының баштайгы чыындызын автор «Идегел» деп ат-биле үндүрген. Редактору — Н.Ш.Куулар.

Чаа ном номчукчуларның сонуургалын болдурар дээрзи чугаажок.

Алдын, мөңгүн медальдарлыг

Март 31-ден апрель 3-ке чедир РФ-тиң Президентизиниң Ажыл-херектер талазыбиле эргелелиниң Москва облазында «Непецино» аттыг бичии уругларның дыштанылга бажыңынга «Элээди назын, эртем, культура» деп сургуулдарның 20 дугаар Бүгү-россия чергелиг ажык конференциязы болуп эрткен.

Бистиң чаңгыс чер-чурттуг-ларывыс ТКУ-нуң 3-кү курсчузу Надежда Оюн биле Кызыл хоорайның 11 дугаар школазының 11 классчызы Шүглүр Доржу конференцияның экология секциязының ажылынга киришкеш, алдын, мөңгүн медальдарны чаалап алганнар.

Туризм төвүнде

Республиканың бичии болгаш элээди уруглар төвүнге республиканың бүгү школаларының турисчи бөлгүмнериниң башкыларының семинары болуп эрткен. Семинарның ажылынга ниитизи-биле 57 башкы киришкен.

Туризм төвүнүң башкылары семинарның киржикчилеринге теория болгаш практика кырында көргүзүг материалдарын ажыглап тургаш, солун лекцияларны номчаан. Семинарга аныяк башкыларның идепкейлиг киришкенин демдеглээри артык эвес.

Уруглар-биле ажыл

Кызыл хоорайда өскүс уруглар школа-интернадынга ТР-ниң Эртем болгаш өөредилге яамызының, хоорайның иштики херектер килдизиниң назы четпээннер-биле ажыл чорудар килдизиниң, школа-интернаттың башкылары болгаш өске-даа уруглар-биле ажыл чорудар албан организацияларның киржилгези-биле «Өскүс уруглар ортузунга профилактика ажылы» деп семинар болуп эрткен. Үстүнде ады кирген албан организациялары кады демнежип ажылдаарының планын тургускан.

Буянныг үүле

ТР-ниң Кадык камгалал яамызының дыңнатканыбиле алырга, Тыва Республикадан 20 кижи «Россияның хүндүлүг донору» деп атты алган.

Оларның эң улуу Н.Непомнящийниң хары 60 ажыг. Ол хөй чылдарның иштинде донор бооп, аар аараан кижилерге ханын берип келген хирезинде, ооң кадыы ам-даа эки бооп турар. «Буянныг үүле кылып чоруурга, кижиниң кадыы безин баксыравас» — деп, ол чугаалап турар.

Школачы театрлар мөөрейи

Кызылдың № 14 школазынга эрткен хүннерде республиканың бүгү школаларындан шии уран чүүлүнге ынак уругларның театр бөлүктериниң мөөрейи болуп эрткен.

Аңаа уруглар Ада-чурттуң Улуг дайынынга Тиилелгениң 60 чылдаанынга тураскааткан ырларны күүседип, шиилерден үзүндүлерни ойнаан. Аңаа № 14 школаның өөреникчилериниң театр бөлүү шылгараан.

Бистиң корр.

Бистиң Интернетте адрезивис: http://shyin.tuva.ru

Тиилелгениң 60 чылынга

ХҮНДҮТКЕЛДИҢ ЕЗУЗУ-БИЛЕ

«Тиилелгениң 60 чыл оюн таварыштыр 1941-1945 чылдарда Ада-чурттуң Улуг дайынының киржикчилериниң, Россия Федерациязының чамдык категориязының хамаатыларының материалдыг байдалын экижидер хемчеглер дугайында» №363 Чарлыкка РФ-тиң Президентизи В.Путин 2005 чылдың март 30-де ат салган. Улуг Тиилелгениң 60 чылын таварыштыр дайынның хоочуннарынга болгаш инвалидтеринге ханы хүндүткелдиң езузун көргүзүп, 2005 чылдың май 1-ден эгелеп ай санында немелде материалдыг хандырылгазын дараазында категорияның хамаатыларынга тургускан:

а) Ада-чурттуң Улуг дайынының киржикчилеринге, инвалидтеринге, концлагерьлерге хоругдадып чораан назы четпестерге, ийиги делегей дайынының үезинде фашистерниң болгаш оларның эвилелчилериниң тургузуп турганы гетто болгаш өске-даа албадал черлеринге хоругдадып чораанларга —1000 рубль хемчээлге;

б) дайылдажып турган шериг кезектеринге хамаарышпайн турган, 1941 чылдың июнь 22-ден 1945 чылдың сентябрь 3-ке чедир алды айдан эвээш эвес үеде шериг эрттирип турган шериг албанныгларга, шериг-өөредилге черлеринге шериг эрттирип турганнарга, ол үеде шериг эрттирип тургаш, ССРЭ-ниң орденнери болгаш медальдары-биле шаңнатканнарга — 500 рубль хемчээлдиг;

в) Ада-чурттуң Улуг дайынының үезинде Финляндия база Япония-биле дайылдажып турган үеде чок болган шериг албанныгларның дулгуяктарынга, Ада-чурттуң Улуг дайынының үезинде инвалид апаргаш, ооң соонда чок болган дайын инвалидтериниң кадайларынга—500 рубль хемчээлге;

г) «Бүзээлеттирген Ленинградтың чурттакчызы» деп медаль-биле шаңнатканнарга — 500 рубль хемчээлге;

д) нацистерниң концлагерьлеринге, кара-бажыңнарынга база гетто (тускай аңгылап каан улустар узуткаар лагерьлер) черлерге хоругдаттырып чораан назы четкеннерге — 500 рубль хемчээлге тургусканын айтып турар.

Бистиң республикага хамаарыштыр алыр болза 2005 чылдың апрель 4-түң медээзи-биле алырга, Ада-чурттуң Улуг дайынының киржикчилериниң болгаш инвалидтериниң ниити саны 256 кижи. Оларның аразындан Ада-чурттуң Улуг дайынының инвалидтери—201, а Ада-чурттуң Улуг дайынының киржикчилери—55 кижи, «Бүзээлеттирген Ленинградтың чурттакчызы» медаль-биле шаңнатканнар—7, фашистиг концлагерьлерге хоругдаттырып чораан назы четпестерниң саны 9 кижи болуп турар.

Тиилелге хүнү 1945 чылдан ыраан тудум, Ада-чурттуң Улуг дайынының киржикчилериниң, дайын хоочуннарының саны кызырлып бар чыдары хомуданчыг. Ынчалза-даа Россияның Чазаа Ада-чурттуң Улуг дайынының чамдык хамаатыларынга оларның материалдыг байдалын экижиде-ринге ай санының материалдыг хандырылгазын көргүзери-биле ажылдарны кылып турар. Ооң бир херечизи—бо Чарлыктың Тиилелге байырлалының бүдүүзүнде үнүп келгени болур.

Светлана МОНГУШ,
РФ-тиң Пенсия фондузунуң ТР-де салбырының парлалга талазы-биле кол специализи.

Чагырга даргазы-биле чугаа

Кол кичээнгейни — чоннуң амыдыралынче

Аржаан-сугларлыг, тайга-сыннар, даглар-хемнер шыва алган, каас-чараш бойдус-чурумалдыг Тыванның бир ырак булуңунда чоокта чаа тургустунган Тере-Хөл кожуун чагыргазының даргазы **Александр Самданович САНЧАТ-биле** кожуунда чоннуң социал амыдыралынга хамаарыштыр дараазында чугааны кылдым.

— Ажыл-агыйны бут кырынга тургузуп алырынга кол черни кадрлар айтырыы ээлеп турар болгай. Бо талазы-биле чүнү чугаалап болур силер?

— Бо дээрге бирги чергениң айтырыы-дыр. Ону боттандырары-биле кадрларның аттестациязын эрттирип турар бис. Аттестация комиссиязының кежигүннеринде тус черниң депутаттары Н.М. Хуужаан, Д.С. Идам, хоочуннарывыс С.Б. Күнчүн, Ш.С. Дүдүп оларны база кииришкирип турар бис. Аттестацияны кожуун, суму чагыргаларының специалистери, албан организация удуртукчулары шупту эрткен. Кожуун чагырыкчызының курлавырын тургузуп, оларны амдыгааштан эгелеп өөредип турар. Юрист, экономист, тудуг инженери болгаш өнчү адырларын ажылдадыр кылдыр курлавырга салып белеткептер тускай эртем-билиглиг аныяктар чогу кожуун амыдыралында улуг айтырыг болуп артып турар. Дээди болгаш ортумак өөредилге черлеринче 29 аныяктарны ТР-ниң Чазаа, яамылар, өөредилге черлери-биле дугурушкаш, өөредип чоруткан. Хемчеглерни ап турзувусса-даа, доозукчуларывыстың билии куду деңнелде артып турары хомуданчыг. Суурда ол-бо өөредилге черлерин доозуп келгеннериниң анализин кылып көөрге, оларның хөй кезии Кызылдың коммерция техникумун, эмчи училищезин доосканн бухгалтерлер, эмчи сестралары болуп турар. Даштыкы дыл башкызы, янзы-бүрү аарыглар эмчилери, фармацевт, компьютер башкылары дээн чижектиг кадрлар биске херек бооп турар. Чагырга чери ындыг мергежилдерге аныяктарны өөредиринге белен, чүгле шылгалданы эртип шыдаар, билиглиг улус негеттинип турар.

—Ажыл чок кижилер база бар боор аа, Александр Самданович?

—Кожуун девискээринде 650 ажыг ажыл чок кижилер санаттынып турар. Эрткен чылдың дургузунда чонну ажылга хаара тудар төптүң учедунга 117 кижи туруп, 942,6 муң рубль түңнүг пособиени алган. Төптүң шугуму-биле 18 кижини Кызыл хоорайже янзы-бүрү курстарга өөредип чоруткан. Аңаа 85 муң рубльди чарыгдаан. Кунгуртуг суурнуң девискээринде туттунган 4 аал чурттаар бажыңның, аалчылар бажыңының, столовая, ыяш болбаазырадыр цехтиң, чунар-бажыңның, эмнелгениң халдавырлыг аарыглар салбырының тудугларынга ниитизи-биле 137 ажыл чок хамаатылар ажылдаан. Кожуун чагыргазының болгаш албан организацияларның септелге ажылдарынга 63 кижини хаара туткан. Суур чаагайжыдылгазынга 321 ажыл чок кижилер киришкен. Хереглекчилер ниитилели, чурттал-коммунал ажылагыйы-биле кеҗээлерни чарып, 166 кижини янзы-бүрү ажылдарга ажылдаткаш, 184 муң рубльди чарыгдаан.

—Чоннуң социал камгалалының кожуунда байдалын каксы таныштырып көрүңерем.

—Кожуунда ниитизи-биле 449 өрегеде 1880 чурттакчы бар. Инвалидтер саны — 238, пенсионерлер—515, күш-ажылдың хоочуннары—21. Чурттаарының адаккы хемчээлинде, куду орулгалыг 314 өг-бүле бар. Ол дээрге ниити өг-бүлелерниң 67 хуузу-дур. Оларның иштинде 87 өг-бүленің амыдыралы берге байдалда. Бот иелер саны—97. Янзы-бүрү девискээрлерге дайын болгаш чөрүлдээлерге киришкеннер-5.

Эрткен чылын 7 аныяк өг-бүле немешкен. Кожуунда чурттап турар чоннуң ортумак назыны 47 хар бооп турар. Чыл дургузунда ургларга күрүне пособиезин төлеп бээри-биле 351 иелерниң 612 ургларынга 1094 млн. рубльди үлеп берген. Пенсионерлерге, инвалидтерге, азырадыкчызын чидиргеннерге, назылап кыраннарга алыр ужурлуг акша-төгериин шуптузун төлээн. Хөөржүдүлгеге 15 муң рубль чарыгдаан. Кырганнар хүнүнде пенсионерлер М.Д. Хуужаан, Ф.И-Х. Доржу оларга 600 рубльге Кызыл кожууннуң пенсия фондузундан дузаламчыны көргүскен.

Берге байдалга таварышкан чединмес өг-бүлелерден 300 ажыг дилег билдириишкиннер кирген. Дузаламчы кылдыр 70 шоодай далганны, янзы-бүрү аъш-чемни, 12 тонна бензинни, 2,6 тонна солярканы, Кызылче эмчилээринге агаар транспортунуң орук өртээнге, орнукшудулгага ниитизи-биле 192 муң рубльди чагырга чери үндүрген. Инвалидтерге токпакыяшты бажыңнарынга дүжүрүп, халас эмнерни берген. Керээ-биле өөренип турар 7 студентиниң 50 хуу төлевиринге ниитизи-биле 35 муң рубльди чарыгдаан бис.

Ада-чурттуң Улуг дайынының киржикчизи, чаңгыс чер-чурттуувус Кыргыс Шошкукович Чамзырынның «Бояй» аржаанынче база Кызылче баарының бүгү чарыгдалдарын чагырга чери төлеп бердивис. Өөредилге чылы эгелеп турда, чединмес өг-бүлелерниң ажы-төлүнге дузаламчы кылдыр бюджет адырында ажылдап турар ажылдакчылар 1 хүннүң шалыңын үндүрүп бээри чаңчыл апарган. Ол ышкаш Кызыл хоорайның Паротурбинная кудумчузунга болган өрт халавынга таварышкан өг-бүлелерге 17 муң рубльди дуза кылдыр бистиң кожуун чоруттувус. «Чедер» болгаш өске-даа курорттарже 8 инвалидтерни, 10 бичии ургларны дыштандырып эмнеттивис. «Хоочуннар дугайында» Федералдыг Хоойлуга дүүштүр 8 кижиге «Күш-ажылдың хоочуну» деп атты тывыскан.

—Удавас ургларның чайгы дыштанылгазы эгелээр болгай. Ол талазы-биле чүнү чугаалап болур силер?

—Ургларның чайгы дыштанылгазын организастаарда, чылдың-на Кунгуртуг школазының баазазынга 3 сезонну, ургларның социал реабилитация төвүн дамчыштыр Чыргаланды чайлаанга, Бояй, Пөштей аржааннарынга 4 сезонну ажылдадып турар бис. Ол дээш төп Күш-ажыл, социал политика болгаш аныяктар яамызындан Хүндүлел бижик, өртектиг белек-биле шаңнадып-даа турду. ТР-ниң Чазааның № 747 доктаалының «Соңгу чүктүң ургылары» деп программазынга үндезилээш, 10 муң рубльге идиктерни садып, ургларга үлеп бердивис.

— Кадык камгалалының талазы-биле кандыг ажылдар кылдынып турар ирги, Александр Самданович?

— 2004 чылда кожуунга 39 иелер 41 чаштарны божаан, 2 кижи ийистээн. Янзы-бүрү чылдаганнар-биле 13 кижи өлүп хораан. Дээди болгаш тускай ортумак эртемниг эмчи кадрлар-биле 90 хуу хандыртынган бис. Туберкулез, шээр, кодур аарыгларындан аарыыр чоруктар мурнуку чылдарга бодаарга, эвээжеп турар. Ындыг-даа болза аныяктарның аразындан шээр аарыгның чиик хевири-биле аарып турарларның саны көвүдеп турар. Бо талазы-биле аныяк-өскен бодамчалыг болбушаан, боттарының культуразын бедидери чугула. Эң-не нептереңгей аарыгларга хан базыышкыны улгадырының, йод чедишпезиниң аарыглары хамааржып турар.

Эмчилер болгаш фельдшерлер ыраккы Балыктыгның, Каргының, Даг таланың, Шынаанның малчыннарынче эмчи дузазын чедирип, халас эмнерни үлээр үнүүшкүннерни үргүлчү чорудуп турар. Школага шупту өөреникчилерниң эмчи хыналдазын чоруткан.

— Ам мурнуңарда кандыг сорулгалар салдынган ирги?

— Бо чылын федерация, субъект, кожуун, суму чергелиг удуртулга органнары тургустунар болгай. Аңаа белеткел ажылдары кол черни ээлеп турар. Оон аңгыда Тиилелгениң 60 чыл ою бар. Чылдан чылче дайын киржикчилериниң саны эвээжеп бар чыдар. Дайын үезинде тылга ажылдап турган хоочуннарывысты күрүне шаңналынче киирер бис.

Боду бүткен Тарыс, Бояй, Пөштей болгаш өске-даа аржааннарже эге капиталды салып, оларны чаагайжыткаш, бюджетче орулганы киирер сорулгалыг бис. Чүге дээрге республикадан дашкаар курорттар баарынга хөй акша-төгерик негеттинер болгай.

Ыяш болбаазырадыр цегивиске дыттан, пөштен, чойгандан, шивиден үнген тудуг материалдарын дилдиргеш, Кызылче база кожа чыдар Эрзин, Тес-Хем кожууннарже үндүр садарын планнап турар бис. Кызыл хоорайга кожууннуң садыын, столовая, кафезин ажыдып, кат, тоорук, мөөгү, балык, эът, сүт, дүк, кеш аймаан болгаш ыштаан мойтактарны, аржаан сугларны дээш, өске-даа продукцияны үндүр садып, орулганы киирер сорулгаларны салган ажылдап турар бис.

Римма ЧАВЫНЧАК
чугаалашкан.

Политиктиг партияларда

ЧЫЛ ТҮҢНЕЛИН ҮНДҮРГЕН

«Чаңгыс демниг Россия» партиязының Тывада девискээр салбырының ээлчег чок отчет-соңгулдалыг конференциязы болуп эрткен. Девискээр салбырының катап соңгуткан политчөвүлелдиң кежигүнүнге 28 кижи соңгуткан. «Чаңгыс демниг Россия» партиязының Чиңгине чөвүлелиниң президиумунуң сүмелээни-биле девискээр салбырының политчөвүлелиниң секретарынга Зоя Доржуну катап соңгаан.

Конференцияның ажылынга ТР-ниң Чазак Даргазы Ш.Д. Ооржак, Тывадан Күрүне Думазында депутат Чылгычы Ондар, Сибирь федералдыг округтуң Тывада федералдыг инспектору Татьяна Монгуш, «Чаңгыс демниг Россия» партиязының Төп соңгулда комиссиязында төлээзи Андрей Малашенков, ТР-ниң Улуг Хуралының Хоойлужудулга палатазының Даргазы Василий Оюн, Кызыл хоорайның мэри Дмитрий Донгак болгаш хөй-ниити каттыжыышкыннарның төлээлери киришкен.

Политчөвүлелдиң секретары Зоя Доржу отчет илеткелинге партияның девискээр салбырының ажыл-чорудулгазынга доктаагаш, партия тургузуушкунунга болгаш партияның кежигүннериниң хүрээлеңин өстүреринге багай эвес түңнелдерни чедип алганын демдеглээн. Кол кичээнгейни колдуунда Тыванның суур бүрүзүнде тургустунган партияның эге салбырларынга идеология ажылының шынарын экижиде-ринче угландырган. Ол ышкаш республиканың төлээлекчи болгаш хоойлужудулга эрге-чагырга органнарының депутаттары-биле сырый харылзаалыг ажылдаарын чугулага көрген. Бүгү деңнелдиң эртип турар соңгулдаларынга партияның идепкейлиг киржирин, бодунуң кандидаттарын депшидерин саналдаан. Ооң-биле чергелештир партияның чедир кылбайн турар ажылдарын шүгүмчүлээн, моон соңгааргы сорулгаларынга доктааган.

Конференцияның делегаттары санал бергеш, партияның девискээр салбырының ажыл-чорудулгазынга чүгээр деп үнелелди берген.

ТР-ниң Чазак Даргазы Ш.Д. Ооржак конференцияга чүве чугаалааш, партияның ажыл-чорудулгазын деткип келгенин, моон соңгаар-даа деткиирин айыткаш, партияның салбырындан ниитилелге хамааты чөпшээрежилгени хөгжүдеринге база быжыглаарынга бодунуң үлүүн киирип ажылдаарын күзээн.

Девискээрниң политчөвүлелиниң кежигүнү Дандар Ооржактың негелдези-биле ТР-ниң Улуг Хуралының Хоойлужудулга палатазында «Чаңгыс демниг Россия» партиязының фракциязының кежигүннериниң ажыл-чорудулгазын политчөвүлелге чугаалажырын дааскан. Олар палатаның депутаттарының чартык кезии болуп турар хирезинде партияга ажыктыг ажыл кылбайн турар. Республика бюджедин хүлээп албайн, ажыл-агыйга улуг моондакты таварыштырып турда, партия кежигүннери орта быжыг туруштуун көргүспейн келген.

Конференция доозулган соонда, девискээр политчөвүлели моон соңгаар кылыр ажылын чугаалашкан.

Альберт ХОМУШКУ.

Чоннуң сөзү күштүг болгаш үнелиг

АЖЫЛЧЫННАРНЫ ХҮНДҮЛЕП КӨРҮҢЕР

Эрткен үени хөлүн эрттир мактаар, бактаар бодал менде чок. Кажан улуг Россияга эде тургустунуушкун, ажыкчарлыг чорук, демократия эгелээн соонда, социалистиг ниитилелдиң халас кежиин четтирип, эртем-билиг чедип алган чамдык кижилерниң караа көзүлбестеп, көрген-не чүүлүн шүгүмчүлеп, хөй-ле чүвени чон мурнунга аазап, шакла ынчаар демократтыг ниитилелдиң "маадырлары" тыптып келгенин чон сактып келир боор. Социалистиг ниитилелди, ооң тургузукчузу компартияны таваан карарты шүгүмчүлеп, кижилерниң мурнунда көстүп көрбээн хосталганың чаа ниитилели тургустунар деп чон мурнунга хөй-ле чүүлдү аазап тургаш, ат-алдар, эргедужаал чедип алган кижилер эвээш эвес.

Ниитилелдиң тургузуу өскерлип, чурт рынок экономиказынче кириптерге, хамыктың кыдыынга ажылчын кижилер артып калганын көрүп чор мен. Чүвениң шынын чугаалаар апаар, социалистиг ниитилелдиң үезинде ажылчын кижи бедик хүндүткелдиг, ат-алдарлыг чорду ийин. Олар чурттуң экономиктиг хөгжүлдезинге төлептиг үлүг-хуузун киирип, далай дег сүттү, даг дег тарааны ажаап, үлетпүр бүдүрүлгезиниң хөй санныг тудугларын,чуртталга бажыңнарын, школаларны, эмнелгелерни тудуп, чурттуң турум хөгжүлдезин тургусканнар. Ынчангаш ажылчын кижи социалистиг ниитилелдиң кол күжү болуп, өске деңнелдиң депутаттарын чугаалаваска, чурттуң дээди органы — ССРЭниң Дээди Совединиң депутадынга безин соңгудуп чордулар.

Сөөлгү чылдарда ажылчын кижи Улуг Хуралдың депутадынга соңгуткан деп чүве дыңнаваан мен. Ажыы-биле чугаалааргa, чон бажы төөредип билир аас-дылдыг, кажар-оптуг, акша-төгериктиг кижилер депутат кылдыр соңгудуп чорлар. Олар депутат кижиниң эргезиниң ажыын кончуг эки биле бергеннер. Кажан олар депутат кылдыр соңгудуп алгаш, ажылчы чоннуң эргезин шын-на сеткили-биле камгалап чорааннар бе деп айтырыг чайгаар тургустунуп кээр.

Ажылым аайы-биле 1995 чылдан эгелээш республиканың үлетпүр бүдүрүлгелеринде, тудуг организацияларында барбаан, четпээн коллективим чок боор. Рынок экономиказының кончуг берге чылдарында бүдүрүлгезин бууратпас дээш сайгарлыкчылардан, садыглардан колданып, диленип тургаш, ажылчыннарын азырап тургаш, рыноктуң берге чылдарын шыдажып эрткен республикада санныг-ла удуртукчулар бар. Олар, ажыыбиле чугаалааргa, кижилер дээш сагыш човап чоруур, эки мөзүшынарлыг кижилер чүве. Республика деңнелдиг заводтарны үптеп алгаш байып чоруй барган удуртукчулар база-ла бар. Оларга кандыг-даа кем-херек онааваан, күрүне өнчүзү оларның өнчүзү болуп чоруй барган.

Сөөлгү чылдарда чүрттуң экономиказы көдүрлүп келгенибиле республиканың үлетпүр бүдүрүлгелери, тудуг организациялары турум ажылдап эгелээн болгаш ажылчын олуттар немежип, эвээш-даа болза, ажылчыннар акшаны ажылдап ап турар апарган. Республиканың үлетпүр бүдүрүлгелеринде, тудуг организацияларында ажылчыннарның ажылдап ап турар ажыл төлевири ортумаа-биле бир айда 3 муң рубль үзе тура чедип турар.

Чоокта чаа "Тыва даг-дүгү" комбинадының бөлүк ажылчыннарындан ажыл төлевиринге хамаарыштыр хомудаан чагаазы келген. Ону сайгарары-биле сургакчылап чоруптум. Ийи чыл бурунгаар бо комбинатка база сургакчылап чораан болгаш, бүдүрүлгениң байдалын багай эвес билир мен. Эки талаже эргилде бар болбайн аан, комбинаттың удуртулгазында хереглээн кижилерим чок болганы-биле улуг сайгарылга кылып шыдавадым. Фабрика туруп албаан, продукцияны бүдүрүп үндүрүп турар. Даг-дүгү арыглаар фабрикада ажылдап турар ажылчыннарны көргеш, кээргей бээр чордум. Довурак-доозуннуг черге хүнде 12 шак ажылдааш, бир айда 2 муң хире рубльди ажылдап ап турар, ооң чүгле чартыын аванс кылдыр берип турар.

Комбинаттың бухгалтериязынга келгеш: "Ажылчыннарның ажыл төлевиринде чедир төлеттинмээн өреним түңү кайы хире ирги?" деп сонуургаарымга: "Ооң силерге херээ чүү боор" дээш херекке-даа албас болду. Оон ыңай мен оларның-биле кандыгдаа чугаа кылбадым. Республика прокурорунда чаа ажылдап келген В.И.Кизикин ажылдап эгелээн хүнүнден эгелээш ажыл төлевиринде чедир төлеттинмээн өрелербиле улуг ажылды чорудуп эгелээн. Республика прокурорунга кирип, комбинаттың ажылчыннарының хомудалын сайгарып чугаалажыр дээш оларның-биле чугааны соксадып кагдым. Кажан эргехоойлу органнары боттарының түңнелин үндүрүп келирге, ынчан бо материалды улаштыр бижиири меңээ таарымчалыг болу бээр.

Улуг Хуралдың Хоойлужудулга палатазы 2005 чылдың бюджедин бадылавайн туруп бергининден ындында-ла бергедеп турган "Тыва даг-дүгү" комбинадында нарын байдал тургустунуп турар. "Бистиң депутаттарывыстың оода кайы-бирээзи бо комбинатка чораан ирги бе?" деп, айтырыг чайгаар тургустунуп кээр чорду.

Бюджет бадылаттынмааныбиле чүс-чүс тудугжулар, орукчулар ажыл чок олуруп берген. Частың чаңгыс чылыг хүнү оларга кайы хире үнелигил дээрзин хүндүлүг депутаттар билир ирги бе? Республиканың Орук агентилелибиле керээлиг ажылдап чоруур, күрүнениң механизастыг ажылдар чорудар эргелелиниң начальниги Г.А. Смирнов меңээ дужуп келгеш: "Бояровка — Тоора-Хем аразында автоорукту кылып, Тожунуң тайгазында 80 ажыг ажылчыннар ажылдап турар, акша чок айтырыг бергедеп келди" деп дүвүреп чугаалап турду. Геннадий Аркадьевич бо орукту 1996 чылдан эгелеп кылып келгеш, мындыг байдалга таварышпаанын база чугаалады. Тайга черниң оруун чер эривээнде ыяш чадып кылыр черлер база турар. Ынчангаш март айның эгединден бээр ында хөй ажылчыннар чеде берген ажылдап турарлар.

"Кызылстройсервис ЛТД" КХН-ниң Каң-Демир Кууларга удурткан тудугжулар бригадазының ажылчыннары бо чылын холунга акша тутпаан. "Хоойлужудулга палатазының депутаттары бисти кээргевес-даа болза, бистиң артывыста чаш ажы-төл бар дээрзин билир ирги бе? — дээш, Каң-Демир Куулар менче чүү дээр ирги дээн хевир-биле көрүп турду. Бодум тудугжулар-биле ажылдап чораан кижи болгаш, хоочун тудугжуну дыкала кээргедим.

Тыва кижилер төрүмелинден кончуг биче сеткилдиг, дузаргак, бүдүштүг чон чүве-дир ийин. Бир эвес Сибирьниң кайы-бир регионунга мындыг байдал тургустунуп келген болза, ажылчыннар Сарыг бажыңдан депутаттарны үндүрбейн, дуй турептар ийик. Дөрт ай иштинде бюджетти бадылап бээрин манап, шыдажып-ла келдилер. Хоойлужудулга палатазында олуруп турар дүжүметтерни чүү деп чугаалаар боор. Ол дугайында парлалгага долузу-биле база бижип тур. ТР-ниң Чазак Даргазы Ш.Д.Ооржак "Тыва" телеканалдың дорт эфиринге теле-көрүкчүлерниң айтырыгларына харыылап тургаш, тодаргай тайылбырны берди. Орта оон ыңай чүве немеп чугаалап шыдавас мен.

Түңнелинде, бодунуң кара күжү, дери-биле ажы-төлүн азырап, өг-бүлезин тудуп, республиканың социал-экономиктиг хөгжүлдезинге төлептиг үлүг-хуузун киирип чоруур ажылчын кижилерни хүндүлеп көрүңер деп Хоойлужудулга палатазының депутаттарындан дилээрдир мен.

Бир эвес бюджет бадылаттынмайн, политиктиг кризистең экономиктиг кризисче шилчип, республиканың социал-экономиктиг хөгжүлдезинге, келир кыштың белеткелинге хамаарыштыр айыылды тургузарының айтырыынга чедип келир деп барганда, ТР-ниң Чазак Даргазы кижи Силер бодуңарның конституцсчу эргеңер-биле шыңгыы хемчегни аптар боор дээрзинге ажылчыннар бүзүреп турар.

Хевек ХЕЙМЕР.

ЧУРТТААР ОРАН-САВАНЫ ХУУЖУДАРЫ

2005 чылдың март 1-ден эгелеп Россия Федерациязының чаа Чурталга хоойлузу күш кирип, амыдыралга боттанып эгелээн. Чоннуң аразында хөй санныг "дидир-дидирлериң" аразында ол хүнден эгелээш чурттаар оран-саваны халас хуужудары соксаар деп, чугаа база бар. Чоннуң амыдыралынга эргежок чугула аастан аасче дамчыыр чугааларда ышкаш, ол "дидир-дидирде" шынның бичии кезии бар бооп турар. Чүгле бичии кезии аан. Юридиктиг терминнерже эмин эрттир ханылавайн, чаа хоойлу езугаар чурттаар оран-сава хуужударының болгаш кандыг категорияның хамаатыларын халас чурттаар оран-сава-биле хандырарының дугайын тайылбырлаарын оралдажып көрейн.

2005 чылдың марттың 1-ге чедир РФ-тиң "Россия Федерациязынга чурталга фондузун хуужударының дугайында" деп хоойлузунга дүүштүр күрүне болгаш муниципалдыг чурталга фондузундан өрээл азы квартира хөлезилеп чурттап турган хамааты бүрүзү ук оран-саваны халас хуужудуп алыр эргелиг турган. Ону кылырда ук оран-саваның ээзи күрүне азы муниципалдыг албан черинге чогуур билдириишкин тудуп алгаш чеде бээри-ле четчир турган. Ол талазы-биле тускай специалистерниң санап турарыбиле алырга, амгы хүннерде Россия Федерациязында тус-тус девискээрлер аайы-биле 40-ден 75 хуу чедир чурталга фондулары хуужуттунган бооп турар. Өске чурттар-биле, ылаңгыя Европа эвилелиниң чурттары-биле деңнээрге, ол канчаар-даа аажок бедик хуу. Ынчангаш хоойлу берикчизи халас хуужудулга кылыр чорукту соксадыр шиитпирни хүлээп алган. "Россия Федерациязынга чурталга хоойлузун амыдыралга боттандырарының дугайында" деп РФ-тиң хоойлузунуң 11-ги чүүлүнге дүүштүр "Россия Федерациязынга чурталга фондузун хуужударының дугайында" деп хоойлуга өскерилгелерни киирген. Ук өскерилгелер езугаар 2005 чылдың март 1-ден эгелеп социал хөлезилел керээзи езугаар хамаатыларга берген чурттаар оран-саваларны хуужударын соксаткан. Ону канчаар билип ап болурул? Күрүнеден азы муниципалдыг албан черинден чурттаар оран-сава алган хамаатылар ону халас хуужудуп албас, чүгле садып алгаш хуужудуп ап болурун билип алза чогуур. Хамаатылар ол оран-саваны социал хөлезилел керээзи езугаар ээлеп чурттап болурлар. Ук чурттаар оран-саваның ээзи ону берген албан чери болур.

2005 чылдың март 1-ге чедир чурттаар оран-сава алган кижилер **2007 чылдың январь 1-ге чедир** боттарынга эптиг үени ажыглап, таваар халас хуужудуп ап болурлар. Социал хөлезилел керээзи езугаар хамаарылга тыпты бергенин документ бүрүзү, чижээ, ордер азы чурталга оран-савазының социал хөлезилел керээ бадыткап болур. Эң кол чүүл – ук документиге 2005 чылдың март 1-ниң мурнунда хүннер салдынган турар ужурлуг. "Россия Федерациязынга чурталга фондузун хуужударының дугайында" деп федералдыг хоойлунуң 7-ги чүүлүн езугаар хуужуттунган чурттаар оран-саваларга хамаарыштыр хуу ээ болур эрге Күрүнениң чаңгыс аай реестринге демдеглеттинген үеден эгелеп тыптыр.

Кызыл хоорайның Дружба кудумчузунда № 74 бажыңда 2 дугаар кабинетте Тыва Республиканың федералдыг регистрация албанының банының эргелелинге понедельник, среда, четверг хүннеринде эртенгиниң 8 шактан кежээкиниң 17 шакка чедир хуужудулга керээзин дужаап болур. Документ киирерде база алырда, керээде хуу ээ бооп, ады кирген кижилер боттары ыяап кээр. 14 хар четкеннер азы оларның орнунга нотариуска демдеглеткен бүзүреттирген бижиктиг кижилер херектиг документилерни киирип болур. 14 хар четпээннерниң орнунга оларның мурнундан атты хоойлу езугаар төлээзи: ада-иези, төрелдери азы хоойлу езугаар томуйлаткан опекун ат салыр. 14 хар четкеннерден эгелээш, шупту кижилер ыяап паспорттуг кээр. Керээ езугаар хуужудуушкунга күрүне регистрациязы эрткен дээш 500 рубль үндүрүг төлээр.

"Россия Федерациязынга чер хоойлузун амыдыралга боттандырарының дугайында" федералдыг хоойлунуң 3-кү чүүлүнүң 7-ги пунктузун езугаар бир эвес социал хөлезилел керээзи езугаар чурттап турар бажыңнар участоктуг болза, чаңгыс аай ук участокту база хуужудуп ап болур.

Шораана ТҮЛҮШ,
ТР-де Федералдыг регистрация албанының ажылдакчызы.

БАШТАЙГЫ ТЫВА ӨРТ ӨЖҮРҮКЧҮЗҮ

Оюн Борис Чизепеевич 1925 чылдың апрель 20-де Кызылга ажылчын өг-бүлеге төрүттүнген. Ол чаш турда, авазы "кызыл-дустай" берген. Өскүс арткан оол азырандыга өскен.

1940-1943 чылда Кызылга эге школаның 4-кү клазын дооскаш, 1944 чылдың февраль 15-те Кызыл хоорайның өртке удур камгалал командазынга дайынчылап кирген. Эртем-билигге кызымаа, үлегерлиг сагылга-чуруму-биле ол салбыр командири, караул начальниги деп албан-дужаалдарга хүлээлгезин эрттирип турган. Оон кады ажылдап турган өөрлери – Тыртык Куулар, Шини-Байыр Салчак оларны үжелдирзин Свердловскиниң өртке удур техниктиг училищезинче өөредип чорудупкан. Куулар Тыртык, Салчак Шини-Баир янзы-бүрү чылдагааннарбиле өөренмейн барганнар. Ол училищени 1948 чылда дооскаш, техник-лейтенант эрге-дужаалдыг чаныып келген. ИХЯ-ның өртке удур килдизинге инспекторлааш, өг-бүлезиниң аайы-биле Чөөн-Хемчик районче көшкеш, 1950 чылда кожуунның өртке удур хайгаарал инспекторунга томуйлаткан. 1956-1959 чылда областың партия школазын дооскаш, Чөөн-Хемчик кожуунның ИХК-ге ажылдааш, 1987 чылдың апрель 1-де хүндүлүг дыштанылгаже үнген.

Борис Чизепеевич — өртке удур камгалал шугуму-биле ажылдап турган чылдарында четпээн-барбаан черлери, "өжүрбээн өрттери чок" кижилерниң бирээзи. Ол өртке удур лекцияларны база беседаларны кылып, чон-биле сырый ажылдаарынга сундулуг чораан, ол чаңын ам-даа салбаан кижи.

Оюн Б.Ч. бөдүүн дайынчыдан эгелээш, салбыр командирлээш, караул начальниги болуп, өртке удур кезектер болгаш отрядтар даргазынга, күрүнениң өртке удур хайгаарал инспекторунга, улуг инспекторунга база ооң начальнигинге ажылдаан.

1945 чылда Кызылга чүгле өрт өжүрер 3, суг сөөртүр 1 машина турган. Ынчан өрт чериниң ажылдакчылары улуг хемчээлдиг өрттер күш четтирбейн баар боорга, чоок-кавыда тудугларже дамчыт-пазын бодааш, камгалал тудугларын кылып турган. 1945 чылдың январьда Кызыл хоорайга 2 каът школа-интернатка болган өрт өрт ажылдакчыларын кончуг берге байдалга таварыштырганын Борис Чизепеевич ам-даа сактып чугаалаар. Ынчан ооң караулу дежурныйлап турган. Соогу — 50 градус ажыг. Өрт өжүрүп барган аныяк дайынчыларның идик-хеви соок (пөс чүвүрлерлиг, дүгүн кыргып каапкан тас, чолдак тоннарлыг), өрт машиназындан отче чаштырган суг өртке четпейн чорааш, шөйбек төжектер бооп дүжүп турган.

Борис Чизепеевич – аныяк салгалга бодунуң хөй чылдарда ажылдаан үезинден ажыктыг, өөредиглиг үүлдерни дамчыдып берип, арга-дужулгазы-биле үлежип чоруур хүндүлүг хоочуннарның бирээзи. Ол 1967 чылда хөй-ниитиниң корум-чурумун тудар талазы-биле ажылга идепкейлиг киржилгези дээш Тыва АССР-ниң Дээди Совединин Хүндүлел бижии-биле шаңнаткан. Ооң хөрээн Россияның Чазааның база ИХЯ-ның тывысканы 15 медальдар, 4 хөрек демдектери каастап чоруур.

Ол Тыванын өртке удур ажыл шугуму-биле, эң-не үр чылда ажылдап келген хоочуннарның бирээзи (1944 чылдың 2 айның 15-те ажылдап киргеш, 1987 чылдың 4 айның 1-де хүндүлүг дыштанылгаже үнген) боорундан аңгыда, эң баштайгы өрт училищезин дооскан ортумак техник эртемниг чаңгыс тыва ажылдакчы.

Күш-ажылдың, иштики херектер албанының, Ада-чурттуң Улуг дайынының, өртке удур албанның хоочуну Борис Чизепеевич апрель 20-де 80 харлаар. Ынчангаш хүндүлүг өгбевиске ооң төрүттүнген хүнүн таварыштыр каң дег кадыкшылды, аас-кежикти, узун назы назылаарын күзээр-дир мен.

Сайлык ООРЖАК,
ТР-ниң ХК болгаш ОБ агентилелиниң кадрлар килдизиниң даргазы.

СЕРЕМЧИЛЕЛДИГ БОЛУП КӨРЭЭЛИҢЕР

Өрт айыылынга удур

Республика девискээринде хар эрип,чер кургап,час бодунуң эргезинче кирген. Ооң-биле чергелештир кижилерниң арыг агаарже үнүп, арга-арыг кирип,аян-чорук кылыксаар үези келген. Час үгле дириг бойдусту оттуруптар эвес, кижилерниң сеткил-сагыжын, өөрүшкүзүн оттуруп келир чылдың кайгамчык үези дээрзин билир бис.

Частың бистиң амыдыралывыска бир тургузуп келир ондактыг айыылы — часкы өрттер. Хар эрип, чер кургап келирге, эрткен чылгы кургаг сиген хензиг-ле черден хып үнүп, ногаан бойдуска улуг когаралды чедирип турар. Арга-арыг өрттери хөй кезиинде кижилерниң буруузундан болуп турар. Кижи, бир талазында, бойдустуң өңнүү, ийи талазында, ооң дайзыны апаар бис. Эрткен чылын республика девискээринге болган 56 өрттерниң 40-и кижилерниң буруузу-биле болганын айтырга, четчир.

База бир айыылдыг чүүл тараа шөлдеринге артып калган саваңны болгаш өске-даа бок үнүштерни өрттеткининден ол өрт арга-арыгже шилчип турар таварылгалар хөй. Эрткен чылын 4 хову өрттери арга-арыгже шилчээн таварылга турган.

Республиканың Арга-арыг ажыл-агый агентилели, оларның тус черлерде турар арга-арыг ажыл-агыйлары часкы өрттерге удур профилактика ажылын чон ортузунга күштелдирери-биле улуг кичээнгейни салып турар. Олар өртке удур чон мурнунга лекция, беседаны номчуп, школачылар-биле ужуражып, өрт болу бергенде, кандыг хемчеглерни баш удур алырын өөредип, сүмелеп турарлар.

Сөөлгү чылдарда часкы өрттерге удур акшаландырыышкынны федералдыг бюджеттен баш удур берип турар апарганындан арга-арыг ажыл-агыйлары часкы өрттерге баш удур белеткенип, кывар-чаар материалдың, аъш-чемниң курлавырын тургузуп, өрт өжүреринге эки туранып дружиналарын баш удур белеткеп, кол оруктуң белдирлеринге постуларны тургузуп, тодаргай хемчеглерни ап чорудуп келгениниң түннелинде, болуп турар өрттерниң саны көскүзү-биле кызырлып келген. Эрткен чылын Чадааның арга-арыг ажыл-агыйынын (директору С.Б.Монгуш) девискээринге болган өрттерниң шөлү 18 гектар болган, өске арга-арыг ажыл-агыйларынга деңнээрге, дыка эвээш болуп турар. Бо чүнү көргүзүп турарыл дээрге, Чадааның арга-арыг ажыл-агыйының ажылдакчылары үезинде арга-арыг өрттерин тодараткаш, өрт улгатпаанда өжүрүп турары-биле ол чедип алдынган.

Эрткен чылын республиканың девискээринге пөш тооруу хөй үнген. Тайганың хары эрип кааргa хөй кижилер тооруктап, дүшкен сыын мыйызы чыып, тайгалап үнеринге белеткенип турары билдингир. Бо айтырыг талазы-биле мындыг чүүлдү сүмелеп каары артык эвес, тайгаже чоруур деп турар кижилер кайнаар баарын, каяа турумчуп турарын тус черде турар арга-арыг ажыл-агыйларынга демдегледип, тускай чөпшээрелди алыр ужурлуг. Чөпшээрел чок тайга кезип, тояап чоруур кижилерге арга-арыг ажыл-агыйының ажылдакчылары торгаалды онаар эргелиг.

Бо частың дугайында агаар талазы-биле тускай эртемниглерниң берип турар медээзи-биле алырга, Сибирь девискээринге изип,өл-шык эвээш болуп, өрт айыылы тургустунуп болур деп турар. Аңаа бистиң республика база хамааржып турар. Эрткен күзүн баш удур профилактиктиг ажылды чорудуп, республиканың арга-арыг ажыл-агыйлары 4442 гектарга кургаг сигенни өрттеткен. Хар эрээни-биле арга-арыг ажыл-агыйлары профилактиктиг ажылдарны чорудуп эгелей берген.

Часкы өрттерге удур белеткел ажылдарын чорудары-биле федералдыг бюджеттен баш удур акшаландырыышкын бердинген. Арга-арыг ажыл-агыйлары өртке удур белеткел ажылдарын көрдүнген чурум езугаар чорудуп турар. Эң-не кол үве — арга-арыгга, тайга-сынга чораан кижилер от-биле оваарымчалыг, серемчилелдиг болуп көрээлиңер.

Борис НУРЗАТ,
ТР-ниң Арга-арыг ажыл-агый агентилелиниң ажылдакчызы.

Бижикчилерниң көрүжү-биле

Таңдым турда таңдаш-ла мен...

Таңды дег ындыг каас-чараш, чайгаар бүткен чурумалдыг, чурталганың чаяакчызы кайын турар. Чылдың дөрт эргилдезинде кезээде чиңгир ногаан пөш, шиви, хады-биле шыптынган турар, артында чыды чаагай, магалыын.

Эрткен чылын тайга-таңдыларга пөш тооруу дендии-ле элбек үнген, үнер-үнерде хөөрем чокка пөш бүрүзүнүң адаккы будуундан эгелээш, бажынга чедир чочак кара кылдыр үнген. Кайы-даа суурга, хоорайга бааргa тоорук саткан кижилер боор, айтырарга Бай-Тайга, Сүт-Хөл, Шуурмак, Бии-Хем, Чөөн-Хемчик, Каа-Хем, Тожу, Таңды болгаш өске-даа черлерден келген улус болгулаар.

Бистиң Дагыр-Шеми, Доора-Хем, Аныяк-Чыргакы, Улуг-Чыргакының таңды-тайгаларының эзим-аргаларының пөштеринде элбек-ле үнген үве — тоорук. Тоорукту күзүн сентябрь айдан эгелеп дүжүрүп эгелээр-ле болгай. Ону чивесле үве чок, кижиден эгелээш диин, кээрген, авырган, киш. Таңдының бо кежиин чон күстен эгелээш, кышты кыштадыр чыып белеткеп келди. Эрткен кыштың соогу кандыг ийик? Черниң чери, ак хар кыры чадагай одаглар хамаанчок, муңгаш бажыңнарлыг суурлар, хоорайлар чонунга безин берге турду чоп.

Тооруктаан улус тайгаларда бичии үгек чадырлар, майгыннар, а чамдыктары өглер тиккилеп алган кыштадыр тооруктап турдулар. Бо тайгаларның тооруун Чыраа-Бажы, Хорумнуг-Кежиг, Элдиг-Хем суурларның чону барык сентябрьдан эгелээш чеди ай дургузунда үзүктел чок белеткээн үве. Тоорук белеткээр улус төрел аайы-биле бөлүк-бөлүк бооп алгаш, хөйнү ажаап ап турарлар. Кандыгдаа ажылга чүткүл, тура-сорук чокта болдунмас. Чижээлээрге, Мерген Ооржак биле Кызыл Монгуштуң өг-бүлези кыштадыр 60 ажыг шоодай тоорукту белеткээш, дужааган. Семен Кара-Салга удурткан төрел бөлүк 80 ажыг шоодайны, Мерген Донгак баштаан алышкылар 50 ажыг шоодай тоорукту тус-тузунда белеткээш, дужааганнар. Мен үгле эң-не хөй тоорук белеткээн кижилерниң адын киирдим, 10-20 шоодайны белеткээн кижилер шуут эндерик.

Арыглап каан тоорук сайының бир килограммда өртээ 28-30 рубль бооп турар. Тостостуң соогунда кижиниң белеткеп алганы күш-ажылының дедир эгидилгезинге бо өртек арай-ла чиик дижип хомудап турары чөптүг. Бир шоодай тоорук сайын белеткеп алырынга 5-6 шоодай борбак тоорук херек. Ону тып алыры — белен эвес айтырыгның бирээзи.

Таңды кежиин чөп ажыглаар, четтирер дизе, орантаңдывысты чазын, күзүн өрт айыылындан камгалаары-дыр. Ындыг турбуже Дагыр-Шеми, Доора-Хем баштарының, Аныяк-Чыргакының Чечектиг, Чуучай девискээрлериниң арга-эзимнерин өрт куу арыскан кылдыр узуткааны дыка-ла харааданчыг. Мээң бо адааным черлер хөй пөштүг, тооруктуг девискээрлер үве.

Амгы үеде күш-ажыл кылып шыдаар, эң ылаңгыя аныяк эрлерде огулуг ажыл бар эвес, өг-бүлезин, ажы-төлүн азырап, бо кышты өттүр тоорук белеткеп амыдырап турарын көрүп келдим.

Кижи таңдызы турда таңдаш, тодуг, чоргаар чурттаар. Таңдызы дег авыралдыг, хайыралыг үве кижиге турбас.

Кара-Сал ООЛАК.
Чөөн-Хемчик кожуун.

КАНДЫГ БАЙДАЛГА КЕЛИРИ БИЛДИНМЕС

Арга-арыг даамалдарынга чайын шөлээни чөпшээревес. Кыш эртип, хар эрип эгелээрге, арга-арыг даамалдарының чымыштыг ажылы эгелээр. Ол дээрге өрт айыылының сезону келгени болур. Ылаңгыя хоорай кыдыын хайгаарап турар арга-арыг ажылдакчыларынга дыка берге болур.

Майның баштайгы хүннеринде-ле хоорайга кыштаан хоорайжылар дачаларынче үнүп, боттарының огородтарын аштап-арыглап эгелээр. А чамдыктары машиналары-биле азы чадаг хоорай кыдыынче үнүп, арга-арыгларже агаарлап эгелээрлер. Олар эвээш эвес амыдыралчы боктарны арттырып кааш баар. Ында үүү чок дээр боор пластмасс савалар, шилдер, пленкалар, банкалар дээш. Оларның аразында он-он чылдар иштинде чыглып келген кижиниң кадыкшылынга хоралыг боктар кайы көвей.

Арга-арыгже кирген кижилерни доктаамал арга-арыг даамалдары хайгаарап турбас болгай. Кызыл хоорайдан 35 км турар, кончуг чараш бойдус чурумалдыг, хоорайжыларның кыжын агаарлап дыштаныр, чайын кат, мөөгү чыыр "Тайга" станциязында байдал дүвүренчиг болуп турар. Хоорайжыларның ында база бир дыштаныр черин "Ловушка" дижир болгай бис. Ында боктан көвүдээн үве чок. Дыштаныкчылар дыка хөй ыяшты чөпшээрел чок кезип, үрегдеп турар. Ажыы-биле чугаалааргa, РФ-тиң Арга-арыг кодекизиниң 86 үүлүн каржызыбиле хажыдып турар.

Хоойлуда мынчаар бижип турар: арга-арыгга чорааш, хамаатылар арга-арыгга өрттүң айыыл чок чоруунуң дүрүмүн сагыыр хүлээлгелиг, ыяштарны, чадаң үнүштерни сыкпас болгаш куштуң база кымыскаяктарның уяларын үрегдевес, ол талазы-биле РФ-тиң хоойлужудулгазының негелделерин сагыыры чугула.

Дыштанган соонда бодунуң богун аштавас, ол-ла хевээр кааптар таварылгалар бар. Каш чыл болза арга-арыг кандыг байдалга турары билдинмес. Бо үүлдү ажыглап алгаш, республиканың бүгү чурттакчыларынга ургларывыстың келир үезин бодап, бойдустуң канчаар турганын ынчаар арттырар дээш болдунар-ла хемчеглерни алырыңарны диледим.

Олег САЯТЫ,
ТР-ниң Арга-арыг ажыл-агый агентилелиниң ажылдакчызы.

ИРБИШ — ХОВАР АҢ

Ирбиш — Делегейниң бойдус камгалаар эвилелиниң Кызыл дептеринде 2000 чылдан бээр "чидип бар чыдар" дириг амытаннарның санынче кирген болгаш 2001 чылда Россия Федерациязының Кызыл дептеринде "тускай туруп турар: чери ховар, чидип бар чыдар айыылда дириг амытаннарның бирээзи" деп санаттынып турар.

Делегейниң амылыг бойдузун камгалаар фондузу Алтай-Саян экологтуг девискээрде 150-ден хөй эвес ирбиш арткан деп түннелди үндүргеннер. Алтай-Саян экологтуг девискээр — чер бөмбүрзээниң кырында ховар кадагалаттынып артып турар девискээрлерниң бирээзи. Ооң девискээринде Евразия диптиң ортузунда Казахстанның, Барыын Сибирьниң ховулары, Моолдуң элезинниг ховулары, Барыын Саяннның, Сибирьниң улуг арга-арыы кирген. Девискээрниң бойдузун камгалаары-биле 3 чурт (Россия, Моол, Казахстан) каттыжып алгаш, 1998 чылда Алтай-Саян экологтуг девискээрниң каттыжыышкынын тургускан. Россияның кызыгаарында ол девискээрже Тыва, Алтай, Хакасия, Красноярск край, Кемерово областың онза камгалалдыг девискээрлери кирип чыдар.

Биосферлиг "Убса-Нур ыйгылаажы" заповедниктиң парлалга бөлүү.

КҮРҮНЕ ӨНЧҮЗҮ-ДҮР

Көдээде чурттап чоруур кижи үнү канчаар боор, мал-маган, чер ажылын сайзырадып чурттап чоруур. Сөөлгү чылдарда бистиң Шамбалыг девискээринде тараа аймаан шуут тарывайн турар. Мооң мурнунда тараа тарып турган шөлдер ам шуут куруккан, оон чашпан безин үнместээн.

Мал-маганым кадарып чорааш, бойдустуң хуулгаазын чаражын магадап олурар мен. Ынчалза-даа чамдык черлерде тарымал болгаш өскедаа чаш ыяштарның өрттенип калганының хомуданчыын чүү дээр. Кандыг үзелдиг кижилер бойдусту өрттедип турарыл, ол дээрге кижиниң төрүттүнген бойдузу ышкажыл. Ол өрттен чер кырының чеже дириг амытаннары өлген деп бодаар силер.

Оон ыңай көрүп чоруурга, хөлчок аныяк дыт ыяштарны кезип аппарган боор чорду. Ону одаар дээш кезип ап турарлар, ооң орнунга ушкан чаадаа, черзи-даа ыяштар бар-дыр, ону сөөртүп алза. Ол дээрге алыксакчиксек кижилерниң кылып турар ажылы-дыр. Арга-арыг, аң-мең-даа күрүнеиң өнчүзү болур, ону камгалап, карактап көрээлиңер.

Алдын-оол ООРЖАК.
Шамбалыг суур.

ЧУРТУВУС КААС, ЧАРАШ, БАЙЛАК

Бистиң Тыва чуртувус каас, чараш, байлак. Даштыкыдан келген аалчылар безин бистиң төрээн бойдузувусту магадап: "Тывалар деп чон дыка-ла аас-кежиктиг, чурту байлак, чараш, онзагай чондур"деп мактаары безин биске улуг чоргаарал-дыр.

Бистиң аң-меңивистиң үнелиг кежи, эм-таң шынарлыг мыйызы делегей чергелиг делгелгеге киришкеш, бирги черни алыры дээрге бистиң бойдузувустуң экология талазы-биле арыын көргүзүп турар.

Чуртувустуң картазын көрүп, Бии-Хем, Тожу, Каа-Хем, Кунгуртуг кырын көөрге, тас мээстер көзүлбес, тудуш ногаан эзим чаттылып чоруй баар. А соңгу кожууннарда тайгалар үгле арга чарыы эзимнерлиг, мээс чарыы тас-тас болур. Ол безин бир тускай онзагай чараш. Ол тайга-таңдыларда аң-мең хөй янзы. Ол бүгүнү бодааш, чаяакчы төрээн бойдузувустуң кайгамчык чаражын медереп, кижиниң ол дээш харыысалгалыын сактып кээр сен. Черле ынчаш ажыл-агыйны, культураны сайзырадырда, ажы-төлдү кижизидерде ол бүгүнү экологияже угландырар болза эки деп бодаар-дыр мен. Тас, ээн чыдар черлерге дыт, шиви, чойган, шарлан дээн ышкаш ыяштарны тарып олуртуру күзенчиг. Кижи бүрүзү бойдуска ынак болуп, назынында оода чаңгыс ыяш тарып олуртуп кааргa, ооң бодунга база чонунга, бойдуска кайы хире ажыктыг-дыр. Ынчангаш дагларывыс, шөлдеривис ногаан эзимнер-биле байлак турзун!

Бады ООРЖАК.
Кызыл-Мажалык.

Ада-чурттуң Улуг дайынының киржикчилериниң ужуражылгазы. Тыванның эки турачы аттыг эскадронунуң комиссары Монгуш Байсклаңның чүве чугаалап турары.

(Фото-чурукту музей фондузундан алган).

АЧАЗЫ СЕТКИЛИНДЕ ТАҢМАЛАНЫП АРТКАН

Тыва Республиканың хоочуннар чөвүлелинге Тес-Хем кожуунда Чыргаланды суур чурттуг Дөвүт Полина Сыратовна чораан. Ооң биске келген сорулгазы: тыва эки турачы чораан ачазының адын, ооң дугайында факт-барымдааны улус-чонга, төрел-дөргүлүнге, ха-дуңмазынга, салгалынга канчап чедирерин сүмележип чоруур кижи болган. Сүмележип олурза-олурза, эки турачының дугайында «Шын» солунга чырыдар-дыр деп түңнелге келдивис.

Полина Сыратовна ачазының дугайында шагда-ла сонуургап чораан күжүр-дүр. Ооң бодунда Тес-Хем кожуунуң күрүне архивиниң база Тыва Республиканың Төп күрүне архивиниң шынзыдылгалары бар болду. Оларны үндезин кылгаш, эки турачының дугайында кысказы-биле бижип көрейн.

Тыва Республиканың Төп күрүне архивинде Чапсын Соян Лопсан оглунуң характеристиказы бар. Ында бижээни: «Эш Чапсын 1921 чылда төрүттүнген. Эрзин кожуунуң Бай-Даг сумузу чурттуг. Нациязы тыва, социал байдалы – арат. Тыванның Араттың Революстуг намының кежигүнүнге 1939 чылда кирген. Чапсын Кызыл Шеригниң хүрээлеңинге эки туразыбиле кирип турар. Намга ТАР-ның, ССРЭ-ниң чазаанга ханы бердинген кижи. Мораль талазы-биле туруштуг. Шериг школазы дооспаан. Артиллерия кезээнге албан эрттирип шыдаар. Корум-чурумнуг. Идепкейлиг. Кадыкшылының байдалы эки. Шыырак-шыдамык. Орус дылга кошкак. Бижик-билигге шоолуг эвес». Моон ап көөрге, Чапсын Соян үлегерлиг дайынчы черле бооп шыдаар хире.

Бодап көөрге, Тыванның Революстуг Шериинге албан эрттиргениниң соонда, Чапсын өг-бүлелиг апарган хире. Дөвүт Полина Сыратовна 1943 чылдың июль 18-те төрүттүнген. Азы ачазы Чапсын тыва эки турачы өөрү-биле дайынче аттанып турда, ол үгле 1,5 айлыг чаш төл чыткан. А эки турачылар 1943 чылдың сентябрь 1-де аттанган болгай.

1943 чылдың ноябрь 31-де Верхняя Снегиревка деп суурга эки турачылар даңгыракты хүлээп, аттарны, боо-чепсекти база «Гвардейжи» деп хөрек демдектерин алганнар. Ол езулалга Чапсын Соян Лопсан оглу албан киришкен болбайн аан. Оон эгелээш 1944 чылдың апрельге чедир тыва гвардейжилер кыска, ынчалза-даа алдар-биле шыптынган дайынчы орукту эрткеннер. Ону Чапсын Соян база эрткен. Орукту улам тодаргайлааргa, тыва гвардейжи эскадрон 8-ки гвардейжи дивизияныбиле кады дайзынның тылы-биле Киевтен Ровно чедир, оон ыңайлааш, Карпат дагларының эдектеринге чедир дайылдажып эрткен. Олар Деражно суурну, Ровно хоорайны, Панталия, Погорельцы, Сурмичи суурларны база Дубно хоорайны хостаарынга эрес-маадырлыы-биле киришкеннер. Ол дээрге Чапсын Соян Лопсан оглунуң база дайылдажып эрткен оруу-дур. Эрес-дидим, маадырлыг чоруу дээш 8-ки гвардейжи дивизияның командылалы тыва эки турачыларны «Саян сыннарының эзирлери» деп бедик мактал-биле демдеглээн.

Полина Сыратовна, бо бедик мактал силерниң ачаңарга дорт хамаарылгалыг дизе, мында кандыг-даа чазыг чок.

Дубно хоорай дээш тулчуушкун тыва эки турачыларның киришкени эң-не аар-берге тулчуушкун болган. Тыва эки турачыларның чидирии маңаа улуг болган. Ынчалза-даа кол сорулга четтинген: Дубно хоорайны немец-фашистерден бүрүнү-биле хостаан. Мында, Полина Сыратовна, силерниң ачаңарның үлүг-хуузу база бар дээрзин утпаңар!

1944 чылдың март айның төнчүзүнде Совет Чазактан айтыышкын келген: тыва эки турачыларны тылче эгидер деп. 8-ки гвардейжи дивизияның командылалы тыва гвардейжилерни Карпат сыннарының эдектеринден Москва адаанче үдеп чорудар ужурга таварышкан. Аңаа кезек дыштанган соонда, оларны төрээн чуртунче, Тываже, чорудар турган.

Хыналдадан илерээни болза, шериг чыскаалында дириг артканнар 97 кижи, балыглаттыргаш, госпитальче киргеннер — 44, өөрүнден астыгып чыдып калганнар — 3, өлүрткеннерниң саны 62 кижи болган.

1944 чылдың август эгезинде тыва эки турачыларның кол кезии төрээн Тывазынче ээп чанып келген.

Ынчаарга балыглаттырганнарның чамдык кезии госпитальдарга эмнеттинип чыдып калган. Госпиталь соонда олар катап-ла дайын шөлүнче ээп кээр турганнар. Эки турачы тыва өөрүн тыппайн, өске шериг кезектеринге каттыжып алгаш, оон ыңай дайылдажып чоруп турганнар эвээш эвес. Чижээлээрге, Кочетово суур чурттуг Оюн Седип-оол Венгрияны, Польшаны, Чехословакияны хостаарынга киришкен. Олла суурдан Оюн Сактай Берлин чедир дайылдашкан болгай. Полина Сыратовна, силерниң ачаңар Чапсын база ындыг байдалга таварышкаш, Венгрия чедир дайылдажып, аңаа маадырлыы-биле амы-тынындан чарылганы ол-дур.

Немец-фашизм-биле кадыгдошкун демиселге чону дээш, чурту дээш, делегейге тайбың дээш чалыы назынындан чарылган эки турачылар Тыва чуртунуң төөгүзүнге, тыва чонунуң сеткилчүрээнге кезээ мөңгеде артып каарлар.

Ам эки турачы Чапсын Соян Лопсан оглунуң уруу Дөвүт Полина Сыратовнаның дугайында каш сөстен бижип көрейн. Ачазы дайынче чоруп турда, Поля 1,5 айлыг хензигие чаш уруг чыткан деп үстүнде демдеглээн мен. Ол ачазын көрбээн-даа, билбес-даа. Ынчалза-даа бичиизинден эгелээш, Поля ачазының дүрзү-хевири-биле чурттап, өзүп келген. Ачазының дугайында авазы хөйнү чугаалап берип чораан. Бир катап мындыг таварылга болган дээр. Чизе кылып чораан сургакчылар ачазы чок уругнуң адазының адын «Сурасовна» деп бижип каар-дыр дижи бергеннер. Чок, сурас эвес кижи мен, ачам бар, ол ам-даа дайылдажып турар дээш бичии уруг аажок удурланыр болгандыр. Ооң түңнелинде «Сыратовна» деп бижип каан чүве-дир.

Полина Сыратовна ам 62 харлыг. Ооң сагыш-сеткилинде, чүрээнде дайынга өлүрткен эки турачы ачазының овур-хевири амдаа хевээр. Ол ачазының дугайында бир-ле чүве дыңнаксап, бирле чүве биликсеп чоруур. Ачамның адын мөңгежидип көрзе дээн бодал Полина Сыратовнаны черле кагбайн чоруур. Мээң бо бижээн чүүлүм Полина Сыратовнаның сагыш-сеткилинге, хензигие-даа бол, өөрүшкүнү чедирер болза, мен бодум хуумда кызыгаар чок амыраар ийик мен.

Дөвүт Бугалдай Сарыг-оолович биле Полина Сыратовнаның өг-бүлезин кончуг төлептиг өг-бүле кылдыр билип олурар мен. Оларның ажы-төлү — он. Үш оол, чеди кыс. Салбакай Бугалдаевна — Кызылдың башкы колледжизинде, Сергек Бугалдаевна биле Сайзаана Бугалдаевна Чыргаланды ортумак школазында башкылап ажылдап турарлар. Сырга Бугалдаевна Турцияда ажылдап, чурттап чоруур, модельдер сургуулу дооскан, өг-бүлелиг, өөнүң ээзи турк оол. Өске уруг-дарыы янзы-бүрү ажылдарда ажылдап чоруурлар.

Дөвүт Бугалдай Сарыг-оолович — өг-бүленің адазы. Ол башкы институдун дооскаш, Чыргаланды школазынга 15 чыл башкылаан, ооң соонда 20 чыл дургузунда хой бригадазын бригадирлеп чораан.

Полина Сыратовна школа столоваязынга, уруглар садынга поварлап пат болган. Он чыл иштинде склад эргелекчилээн, сес чыл малчыннаан. Малчын ажылындан хүндүлүг дыштанылгаже үнген.

Дайын-чааже чоруткаш, аңаа амы-тынындан чарылгаш, ачазы уруун өстүрбээн, азыраваан, кижизитпээн. Уруу чаш, бичии болгаш ачазын билбес, ону көрбээн. Ынчалза-даа бүгү назынында ачазының чырык овур-хевирин сагыш-сеткилинде, чүрээнде шыгжап, кадагалап чорууру дээрге уруунуң эки сеткилдиин, эриг баарлыын херечилеп турар-дыр.

Шупту ажы-төл, төрел-дөргүл, ха-дуңма Полина Сыратовна ышкаш болур болза, «кым-даа, чүү-даа уттундурбаан» деп лозуң амыдыралда херек кырында боттаны берген турар ийик.

Кара-оол МАСПЫК-ООЛ,
ТР-ниң хоочуннар чөвүлелиниң даргазы.

Тиилелгениң 60 чыл ою

Кызыл хоорай чагыргазында

САГЫШ САЛЫЫШКЫН

Бүгү-россияның Тиилелгениң 60 чылының байырлалын белеткээр болгаш эрттирер организастыг комитеттиң шиитпирин күүседири-биле Тыва Республиканың найысылалы Кызылда Ада-чурттуң Улуг дайынының киржикчилериниң болгаш инвалидтериниң социал-экономиктиг байдалын экижидер талазы-биле хемчеглерни чорудуп турар.

Кызылда Ада-чурттуң Улуг дайынының 229 киржикчизи чурттап турар, оларның иштинде дайынның 208 инвалиди бар. Дайын киржикчилериниң болгаш инвалидтерниң кайы хире чурттап, амыдырап турарының байдалын социал камгалал талазы-биле комитет хынап көргеш, оларга дуза чедиреринің хемчеглер планын тургускан. 27 кижиге чаагайжыды туттунган квартира, 21 хоочунга автотранспорт херек болган. Он сес дайын киржикчизиниң бажыңнарын септеп эгелээн, аңаа хоорай чагыргазы 150 муң рубльди тускайлап берген. Санаторий-курортка эмнедирибиле 20 кижиниң адынга чагыгны социал камгаладылга фондузунче киирген. Техниктиг дериг-херекселдер хереглээр кижилерниң санын тодараткан. 35 кижиге дыңнаар аппарат, 5 кижиге кресло-коляска херек болган. Хоорайның кадык камгалал албан черлери Ада-чурттуң Улуг дайынының киржикчилериниң болгаш инвалидтериниң кадыынның байдалының шинчилгезин дооскан, оларга чогуур эмчи дузазын чедирип, эмнеп турар.

«Тиилелгеге салют» деп улусчу чогаадылганың фестивалының ийиги чадазының конкурузунга киржири-биле хоорайның бүдүрүлгелеринде, организацияларында белеткел ажылдары калбарган. Олар дайын чылдарының ырларындан, шүлүктеринден тургустунган литература-хөгжүмнүг композицияларны белеткеп турар, оон шилиттинген номерлерни апрель 22-24-те болур республика конкурузунга көргүзер.

«1941-1945 чылдарда Ада-чурттуң Улуг дайынынга Тиилелгениң 60 чылы» деп юбилей медальдарын Ада-чурттуң Улуг дайынының болгаш күш-ажыл фронтузунуң киржикчилеринге тыпсыры хоорайда уламчылап турар.

Элика ДАВАА.

ЧУРТУНГА КЫЗЫГААР ЧОК БЕРДИНГЕН

Ажылдап келген үем дургузунда Ада-чурттуң Улуг дайынының чылдарында болган болуушкуннарның факт-барымдааларын, сан-чурагайларын чыып келген мен. Оларны анализтеп орарга, совет дайынчыларның немец эжелекчилерге удур фронтуларга деңнээр чүве чок маадырлыг чоруун, тылга совет ажылчыннарның, тараачыннарның, интеллигенцияның могаг-шылаг чок күш-ажылын көргүскен, ол дээрге ыдыктыг Төрээн чуртунга кызыгаар чок бердингениниң бадыткалы-дыр.

1941 чылдың январь 1-ниң медээзин езугаар алырга, Мордовия Республиканың чурттакчы чону 1 миллион 200 муң ажыг кижи турган. Оларның иштинден Ада-чурттуң Улуг дайынынче 241 муң кижи чоруткан. Тодаргайлааргa, беш кижиниң бирээзи-ле фронтуже аттанган. Дайынга киришкен улустуң 118107 кижи ээп чанып келбээн. Олар калчаа дайзынга удур маадырлыы-биле демисежип турган, амы-тынындан чарылган.

Тылга арткан чурттакчы чон Кызыл Шериг тиилелгени дүрген чедип алырынга болдунар-ла деткимчени, дузаны көргүзери-биле амыр-дыжын харамнанмайн, дүнхүн чок ажылдап турганнар. Дайын эгелээрге 17 үлетпүр бүдүрүлгезин чурттуң барыын талазындан бистиң республикага көжүрүп эккелген, кончуг дүрген туткаш, ажыл-чорудулгазынче киирген. Ынчангаш 1941 чылга деңнээрге, Мордовия 1942 чылда үлетпүр продукциязын ийи катап хөйнү бүдүрүп турар болу берген.

Бүдүрүлгелериниң мурнакчы бригадаларынга «фронтучу» деп атты тыпсып турган. Олар бердинген планныг онаалдаларын 150 хуудан ажыр күүседип келгеннер. Ок-чемзектерни бүдүрүп турган №583 заводтуң херээжен бригадири Климаның удурткан ажылчыннары пландан ажыр 131200 окчепсекти Кызыл Шеригге бүдүрүп берген.

Дайын эгелээри билек республикага «Тарааны—фронтуга» деп кыйгырыг калбаа-биле нептерээн. Хөй санныг курстарны ажыткаш, аңаа трактористерни, комбайннерларны белеткээринче кирген. Кыска хуусаада оларны 2200 кижи дооскаш, боттарының мергежилиниң аайы-биле ажылдап киргеннер. Оларның хөй нуруузу херээжен механизаторлар онаашкан херээнген бердингенин, ак сеткилдиин көргүзүп турганнар. Трактористер П.Анрякова биле М.Перецкова удаваанда Социалистиг Күш-ажылдың Маадыры бедик атты чедип алганнар. Назы четпес оолдар, уруглар механизатор мергежилин чедип алыр дээш кончуг чүткүлдүг өөренип, ажылдап турган, бир чыл эрткенде-ле, күзелин чедип алыр турганнар.

Камгалалдың тараа фондузун тургузарындан аңгыда, өске аъшчем фондузун мөөңнээр херекке республиканың колхозчулары улуг үлүүн киирген, ооң аңгыда боттарның дузалал ажыл-агыйынга бүдүрген продуктуларын хөйү-биле халаска бергеннер. Ол дээрге муң-муң тонна эт, саржаг, картофель, капуста, кээшпе болгаш өске-даа продуктулар-дыр. Чылыг хептер даараарынга кончуг идепкейлиг киришкен. Оларга 63 муң эжеш кидис идиктер, 30 муң чолдак хөректээштер, 73 муң эжеш чылыг уктар болгаш өске-даа хеп аймаа хамааржыр.

Республиканың чурттакчы чону фронтуга самолет, танк тудуп бээр акша-көпеекти чыыр патриотчу эгелээшкинни үндүргеш, орта кончуг идепкейлиг киришкеш, 22 миллион рубльди чыггаш, Кызыл Шеригге биче эвес дузаны чедирген.

Т.ФУТАКОВА.

Саранск хоорай.

САЛЧАК ТОКАНЫҢ ТӨӨГҮЛҮГ НАМДАРЫ

(Уланчызы. Эгези № 9-13, 40 "Шында").

1953 ч. январь 1-де 14448 араттараачын ажыл-агыйларны азы 89,2 хуузун колхозтарже киир сывырган. Ооң хайында сөөлгү сес чыл иштинде областың малының 37,8 хуузу — 353 муң баш хирези хораан. Чүгле 1952 ч. колхозтарның 2217 баш бода малы (4,8%), 18728 баш шээр малы (4,8%), 1221 баш хаваны (11,7%) болгаш 1194 баш чылгызы өлүп хораан. Колхозтарга 3585 баш малды самчыгдаан азы чидирген.

Ынчан Тывага 87 колхозтуң даргаларындан 18 кижини, 23 санакчы, бригадир, кладовщикти, 24 партия, Совет ажылдакчыны кошкак ажыл, самчыгдал, төтчеглел дээш хемчег алган. Дыка хөй колхоз даргаларындан эгелээш бөдүүн кежигүннерге чедир көдээ ажыл-агыйның артелиниң уставын сагывас, өнчү-хөреңгизин камнавас, карак ажыттаар, чурум-сагылга чок, арагалаар боорга бүдүрүлгелерниң хөй нуруузу өөделевес болган. Ол ажыл- агыйларны бут кырынга түргузуп, сегередип алыр дээш С.Тока баштаан партия обкому бүгү-ле хемчегларни ап келген.

Бежен чылдарның ортан үезинден эгелээш обкомнуң бюрозунга колхозтарга партия организацияларын, тускай шалыңныг партсекретарны тургузуп, ооң шалыңын улгаттырар, үүрмек колхозтарны кадар, техника-биле хандырар дээш, черле канчаар дузалавайн келген дээр. Ол хирезинде-ле ийи-чаңгыс ажыл-агыйлардан аңгыда, хөй кезии карылгалыг ажылдап, буураашкынга таваржып, чоорту дөгере күрүненің чалгынының адаанче кирип, совхозтарже шилчээн. 1946 ч. Тывага 3 совхоз, 147 колхоз турган болза, 1970ч. 31 совхоз, 27 колхоз арткан. 1977 чылдың май 24-те РСФСР-ниң Сайыттар Чөвүлелиниң доктаалын езугаар Тывага элең-тендиң туттунуп келген 22 колхозту совхозче шилчиткен. И.Сталинниң айтыышкынын езугаар ССРЭ-ге, ТАР-га, Тыва АССР-ге турган колхозтар шак ынчаар төөгүлүг буураашкынга таварышкан. Хууда малдыг көшкүн чоннуң ада-өгбеден салгап келген езучурумунга, психологиязынга таарышпас болганы ол-дур.

СЭКП Төп Комитеди "Тараа бүдүрүлгезин моон-даа соңгаар улам көвүдедип база кур болгаш куруккан черлерни шиңгээдип алыр дугайында" доктаалды 1954ч. март 2-де хүлээп алган. Ук айтырыгны Тыва областың күүскомунга чугаалажып турда, ооң даргазы А.М. Чымба мындыг санал киирген: Тыванын девискээри колдуунда даглардан болгаш аргалардан бүткен. Көдээ культуралар тарыыр черлер девискээрниң үгле 4 хуузу. Хөрзүннүң чемиштиг каъды үгле 5-6 см. Ынчангаш Тывада ажыглаттынмаан кур черлер барык чок. Ынчаарга Таңды, Бии-Хем база Каа-Хем кожуннарның тайга эдектеринде кара хөрзүннүг черлериң чемиштиг каъды 15 см хире бар. Ол хөй эвес шөлдерни доктаал езугаар чарып болур. Кара хөрзүнү чуга, кур черлерни канчап-даа чарып болбас. Баштайгы ийи-үш чыл иштинде эки дүжүттү ап болур. Бистиң Тывага часкы хаттар бир ай хадыыр ышкажыгай. Ынчангаш чуга чемиштиг каътты аңдарып кааргa, хаттар арыды шаап аппаар. Түннелинде чер ажылы кылдынмас, мал чиир оът чок, куруг элезин-сайлыг черлер болу бээр. Ынчангаш ол черлерни черле аңдарып болбас.

Область сессиязынга чугаалаан бо кончуг шын бодалга обкомнуң бирги секретары С.Тока таарзынмаан. Партияның аграр политиказынга удурланган дээш облкүүском даргазы А.М.Чымбаны эрге-дужаалындан хостаан. (К.С. Шойгу. "Перо черного грифа". Кызыл. 2001. Стр192-193).

Амыдырал Чымбаның шынныын бадыткаан. Аңдарбас ужурлуг черлерни чарып кааптарга, часкы хаттар оларны сайлыг ховулар кылып каан. Кур болгаш куруккан черлерни шиңгээдип алыр ажыл барык Тыва черлерге калбарган. Бодал чок чер чарылгазы тайгалар, даглар эдектеринге, Таңдының болгаш өске-даа черлериң мал чиир, одарладыр кадар оттуг ховуларынга, шынааларынга болгаш малчын хонаштарның чоок-кавызынга чедип турган. Түннелинде ол чылдарда тарылга шөлдери 400 муң гектар чеде берген. Баштайгы дээрезинде дүжүт-даа шыырак болган. Шанчының Кара-Ховузунга, Барлыктың, Каа-Хемниң, Улуг-Ажыктың, Таңдының тайга эдектериниң бир гектарындан 60 центнер чедир кызыл-тасты алган. Тарааны Абаканның демир-орук станциязынче сөөртүп четтикпейн турган. Бо ажыл дээш Салчак Калбак-Хөрекович 1959, 1961 чылдарда беш, алды дугаар Ленин ордени-биле шаңнаткан. Каш чыл болганда Күш-ажылдың Кызыл тук орденин база алган.

Каш чыл эрткенде, элбек дүжүт берип турган черлер хоозураан. Ол сайлыг-даштыг шөлдерге кара-хүрең, чыдыг чашпан үнер апарган. Бүзүревес болзуңарза, Таңдының кургаг ховуларын, шагшаанда Хемчикке чут болурга дүктүмен чылгыларны одарладып кыштап турган кадар оттуг черлерни кезип көрүңер даан. Ам кадар оттар чүгле техника барбаан, андазын дегбээн хензиг чоогажыктарда үнүп турар. Хоозураан делгем сайлыг ховулардан арткан каш борбак мал ону кайын тывар.

3. Сууржуң амыдыралче шилчидилге

Салчак Тока орус тараачыннарның чылыг казанак бажыңнарынга чурттап өзүп, ооң соонда Москвага өөренип тургаштың, сууржуң амыдыралдың кижилерге таарымчалыын билип, көшкүн тыва чонунга база шак ындыг салым-чолду күзеп, оларның чурттал газының овур-хевирин үндезини-биле чаартып, өглерден чылыг, чырык бажыңнарже шилчидерин бодап чораан. Ооң ужун эң-не баштай 1939 ч. декабрь 27-де ТАР-ның Сайыттар Чөвүлели болгаш ТАРН ТК-зы көшкүн арат ажыл-агыйларын сууржуң амыдыралче шилчидер дугайында доктаалды хүлээп алган.

Бо сорулга-биле сууржудулганың тускай комитедин тургузуп, арат ажыл-агыйларын сууржуң байдалче шилчидер талазы-биле тодаргай хемчеглерни 1940ч. январь 20-ден орайтатпайн ажылдап кылгаш, Сайыттар Чөвүлелинге, ТАРН ТК-га бадыладыр кылдыр киирерин дааскан. Агроном И.Антонов бо дугайты көшкүн чоннуң онзагай ажыл-агыйын болгаш төрел бөлүктер, аалдар аайы-биле харылзааларны барымдаалап, кончуг шын саналдарны бижип киирген. Ол езугаар суур бүрүзү тус черниң одар-белчиирин, тараа, ногаа тарыыр, сиген кезер черлерин барымдаалап, он өрегеден ашпас ужурлуг турган. Сөөлүнде албадал-биле колхозтаашкын үезинде агрономнуң ачылыг сүмезин кым-даа сагынмаан. Чүге дээрге ол үеде амыдыралга эртем эвес, а политика биле идеология тергиидеп турган.

Көшкүн амыдырал дээрге тываларның материалдыг болгаш сагыш-сеткил культуразының дазылы, мүн-мүн чылдар иштинде салгалдан салгал дамчып келген амыдыралының овур-хевири. Ынчалзажок көшкүн чурттал ол хевээр мөңгежиир аргажок апарган. Чаа политиктиг үениң аайы-биле араттарны Алаштан, Актан, Манчүректен, Сүт-Хөлден, Ишкиннерден, Буураларда, Эйлиг-Хемден, Агарлардан болгаш өскедаа буруңгу хонаштардан Хемчик, Улуг-Хем, Эрзин-Тес эриктеринге күш-биле-даа, күзел-биле-даа, күрүнеден чээлилер бергеш, казанак бажыңнар туттуруп, сууржуң амыдыралче шилчидип турган.

ССРЭ-ниң Сайыттар Чөвүлелиниң 1949ч. февраль 24-те хүлээп алган доктаалын езугаар областың социалистиг эде тургузуушкунун болгаш көдээ ажыл-агыйын көдүрер сорулга-биле 1949-1950ч.ч. иштинде колхозчуларның 2500 өрегелерин сууржуң байдалче шилчидер дээн. Тус черниң партия баштаан эрге-чагыргалары үстүүртен келген айтыышкынны күүседир дээш тускай хемчеглерни ажылдап кылып, колхозтарга кым мурнай хөй бажыңнар тудуптарыл дээш чарыш чарлап, тудугжуларны хей-аът киирген.

Тывага баштайгы суурларны эрги орус көдээ суурлар турган черлерге туткулаан. Бо талазы-биле ажыл Каа-Хемге, Бии-Хемге шалыпкын чоруп турган. Ындыгдаа бол кайда колхоз тургустунганыл, аңаа черле суур тудар апаар. Шак ынчаар Улуг-Хемге, Чөөн-Хемчикке, Сүт-Хөлге, Барыын-Хемчикке, Эрзин-Теске болгаш Бай-Тайгага сууржугаштар тыптып келген.

Сууржуң амыдыралче шилчээни-биле холбаштыр кижилерниң амыдыралының байдалы көскүзүбиле экижээн. Олар чырык, чылыг бажыңнарга чурттап, ажы-төлүн эртем-сургуулга өөредип, Европа идик-хевин садып кедип, аъш-чемин ижип-чип, чаа үениң агымынче шымнып кирген. Ооң-биле чергелештир көшкүн мал ажылагыйының дазылдары турлуп, аныяктар оон оспаксырап, чамдыктары оорланып, арага-дарыже сундугуп, кем-херек үүлгедип эгелээн.

Бо бүгү-биле кады кижилерниң хууда чурттал газынче холгаарлап, колхозчу өрегелер каш мал тударын үстүү нам черлеринден айтып эгелээни — улуг частырыг. Ынчан хууда чеже малдыг болур талазы-биле Тываны ийи кезекке чарган турган (Л.В. Гребнев. "Переход тувинских аратов- кочевников на оседлость". Кызыл. 1955, стр.80) Чижээ, кадыг-кызыгаар чок делгем Тожуга он (?!) иви тудар дээн-дир! СЭКП Төп Комитединиң бирги секретары Н.С. Хрущев үезинде өшкүнү "кудумчу хулиганы" деп тыва кырганнарның аттарын хураап турганын кижилер кайын уттур. Шак мындыг бодал чок базымнарны көшкүн чоннуң амыдыралын болгаш культуразын көңгүс билбес, чаржынчыг удуртукчулар кылып болур.

А ниитизи-биле тываларның көшкүн амыдыралындан сууржуң чурттал гаже шилчиири төөгүлүг үениң негелдези-биле үнүп келген. "Шаг шаа-биле, чавылдак көгүбиле турбас". Ындыг-даа бол, көшкүн чоннуң амыдыралының онзагай талаларын барымдаалавайн, агроном И.Антоновтуң угаанныг сүмезин тоовайн, үстүүртен айтыышкын эдерип, улуг суурлар тудуп, хөй мал азыраар арганы кызагдап кааны — төөгүлүг алдагдал. Ужуру болза Тывага эгезинден эгелеп Эстонияда ышкаш бичии хуторлар (аалдар) турар ужурлуг. Ынчан мал азыраарынга эптиг, өг-бүле бүрүзү малдыг, оорлар, арагачылар эвээш, кем-херек үүлгедии ховар болур ийик.

4. Хову-Аксы биле Ак-Довурак

Тыва черниң иштинде кандыгдаа казымал байлак бар дээрзин эртемденнер 30-50 чылдарда шинчилеп каан. Чүгле ону шиңгээдип ап, чонга бараан болдурар үе келген. Тыва боду аңаа күш четпес болган ужун партия Тыва обкомунуң бирги секретары С.Тока СЭКП ТК-ның бирги секретары Н.С. Хрущевче 1966 чылдың ноябрь 29-та бижик чоруткан. Ол үеде Хову-Аксының кобальт база Ак-Довурактың даг-дүгү комбинаттарының тудуглары хөлчок оожум чоруп турарын ында айыткан. Ол бижиктиң-не салдары боор оң, ССРЭ-ниң Сайыттар Чөвүлели "Тыва даг-дүгү комбинадының тудуун дүргедедир дугайында" доктаалды 1961 ч. январь 30-де хүлээп алган. Ынчалзажок доктаал езугаар хамык чүве бүде бээр эвес, аңаа даянып алгаш, ССРЭ-ниң дээди эрге-дужаалдыг удуртукчулары-биле ужуражыр, кылыр дээн ажылды ССРЭ-ниң Күрүне планынга киирер, эрге-чагырганың өске-даа адырларын бо херекче хаара тудар дээш кылыр ажыл-ла хөй. 1962ч. ноябрь 6-да С.К. Токаны ССРЭ-ниң Сайыттар Чөвүлелиниң даргазы А.И. Косыгин хүлээп алган. С. Тока чугаа аразында демгизинге "бичии бижикчигеш" дээш саазын сунган. Оозу хүлээп алгаш, "Бижик бичиидаа болза, хөй акша өртектиин көрүп тур мен"—дээш Алексей Иванович уламчылаан – Силерниң дилээңерни Сайыттар Чөвүлелиниң хүн бүрү айтырыглар көөр комиссиязынга киирип каайн".

Удаваанда ССРЭ-ниң Күрпланының комиссиязының хуралы болган. Аңаа Күрпланның, Саң-Хөө ямызының, ССРЭ-ниң Күш-ажыл болгаш акша-шалың комитединиң болгаш Тыванын төлээзи С.Тока киришкен. Комиссия ийи шак иштинде хуралдаан түннелинде ССРЭ-ниң Сайыттар Чөвүлелиниң доктаалын белеткеп, аңаа Хову-Аксының кобальт комбинадын 1963 чылда онза чугула тудугларның даңзызынче киирип, ажылчыннарының акша-шалыңын Ак-Довурактың ажылчыннары-биле дөмейлештир өстүрүп, Даг-руда эргелелиниң болгаш өске-даа адырларының айтырыгларын көөрүн шиитпирлээн. Ук комиссияның хуралынга Абаза — Ак-Довурак аразынга бедик вольтулуг электри шугумунуң тудуун дүргедедип, автотранспорттуң ажылын экижидип, Ак-Довурак, Хову-Аксынче чалаткан кижилерниң шалыңын өстүрери көрдүнген. Оон ыңай кадарчыларның ажы-төлүн школа-интернаттарга, ургларның ясли-садтарынга, санаторий-арга школаларынга күрүне хандырылгазынга киирерин комиссия шиитпирлээн (Партияның болгаш хөй-ниити организацияларның архив төвү. Херек №1733, ар1-5).

Салчак Калбак-Хөрекович олла чоруп чорааш (1962ч. ноябрь 3-8) ССРЭ-ниң орук тудуушкунунуң яамызынга барып, Енисейни кежир автомобиль көвүрүүн тударын дүргедедириниң айтырыгларын тургузуп, ССРЭ-ниң автомобиль болгаш шоссе оруктарының сайыды Ф.В. Калабухов-биле ужуражып, Кызыл — Абакан аразынга бензин сөөртүр машиналардан, чүүк сөөртүр автомашиналардан база Енисейни кежир көвүрүг тударынга эргежок чугула тудуг материалдарын болгаш дерхекселдерни тускайлап бээриниң айтырыгларын тургускан.

СЭКП ТК-ның кандидат кежигүнү, ССРЭ-ниң Дээди Совединиң депутады С.К. Токаның Тыванын даг үлетпүрүн сайзырадыр талазы-биле тургузуп турган каш айтырыгларын үстүнде киирдим. Оон аңгыда улус өөредилгезиниң, кадык камгалалының болгаш культураның янзы-бүрү айтырыгларын та чеже катап тургузуп, шиитпирлеп кагбаан дээр. Чижээ, амгы В.Көк-оол аттыг хөгжүм-шии театрының тудуунга дуза катсын дээш М.К. Мендуме-биле кады СЭКП ТК-ның бирги секретары Н.С. Хрущевче база чагаа бижип турган.

5. Дарга айыл чок черге алдырбаан

Барык күш-биле колхозчудулга үезинде ажыл-херек шоолуг чогуваска ол бүгүнүң чылдаганнарын илередип, "дайзыннар" дилеп, актыг кижилерни истепсүрүп, кандыг-даа барымдаа чок черге тудуп-хоругдаар, шиидер чорук азы репрессия бежен чылдарның ортан үезинге чедир уламчылаан. Мооң тодаргай чижээ, "Сүт-Хөл херээ". 1952ч. январьдан июль 6-га чедир Сүт-Хөлге бөдүүн колхозчулардан эгелээш партия райкомунуң бирги секретарынга чедир 16 кижини тудуп хоругдаан. Мен ол кижилерни "буруудадып", тодаргайлаарга, нүгүлдеп турган протоколдарын көрген мен. Баштай оларны арта орус дылга хоолгалап, көвүдедир парлап каан. Кандыг-даа истелге, байысаалга болбаанда ол кижилериң кылган "үүлгедиглерин" баш удур парлап каан, Сүт-Хөлге чеде бергеш, кым-бир кижиниң адын протоколга хол-биле киир бижиир."Буруулуг" кижи илеретингени ол(?!).

Көңгүс актыг хамаатыларны совет эрге-чагыргага, Тыванын ССРЭ-ге киргенинге, колхоз тургузуушкунунга удурланган дээш буруудаткан. Оларны колхозтарның ажыл-агыйларынга хора чедирип, тарып каан тараазын малга чиртип, шаңга тарааны иридип, мал-маган ажаарынга таарымча чок байдал тургузуп, баш санын кудуладып, аарыг-аржык тывылдырып, ховуга тараан тарааны кургадып каан дээш, черле үүг дивейн турган дээр! Шынап-ла харын, колхозтарның ажыл-агыйлары шоолуг-ла өөделевейн турган. Тайга-каскакка малын азырап, шөлээн чурттап чораан араттарны суурларже мөөңнеп алгаш, малын бажы үүге кудулады дээрге кым буруулугул ынчаш? Ол дээрге кижилериң күзели эвес, үстүүртен, Москвадан келген айтыышкынның тус черге бүтпейн турганы ол ышкажыл. "Чытчының — бодунда, чылгычының — эзеринде...".

Кол шериг прокурорнуң хынап көргеш, түннел үндүрген соонда, ССРЭ-ниң Дээди судунуң Шериг коллегиязы 1963ч. май 23-те шериг трибуналының А.Ш.Агбаанга, О. С. Монгушка болгаш өскелерге-даа хамаарыштыр 1952ч. октябрь 21-де шиитке лин солааш, немелде истелгени чорудар дээн. Немелде истелгениң үезинде буруудадыр барымдааларның эвээжээнин база ССРЭ-ниң Дээди Совединиң Президиумунуң 1953ч. март 27-ги келдерел дугайында чарлыын барымдаалааш, херекти шуут соксаткан. ССРЭ-ниң Дээди судунуң Шериг коллегиязы К. К. Эмер-Сарыгга, С. Ш. Серин-оолга, К.А.Седипке, Д.Г. Какпаанакка, С.Б. Оолакка, О.Б. Дукурга хамаарыштыр шиитке лин бо кижилериң кылган кем-херээ чок болган ужун 1953ч. декабрь 14-те соксаткан. Шериг эвес бөдүүн араттарның "херээн" кайда-бир шериг суду көрүп турганы ол үениң эрге-чагыргазының үш-үдүрүмүн херечилеп турар.

"Буруулугну бурган эргиир". МГБ-ниң Тыва автономнуг обласка эргелел начальниги И.Н.Смирновту, областың прокурору И.К. Бакулинни, ооң оралакчызы К.Б.Даш-оолду эрге-дужаалындан хостаан. Күрүненің айыыл чок черинин "Сүт-Хөл херээн" чогаадып, актыг черге кижилерни нүгүлдеп, тудуп бажыңнап, эттеп-эриидеп, судтадып турган истекчилерни нам кежигүнүнден үндүрүп, ажылындан хостаан.

Айыыл чок черниң ажылынга С.Тока кандыг хамаарылгалыг боор деп чамдык кижилер каразый бээр чадавас. Чүге дээрге ол үеде партия-биле айыыл чок чер тудуш харылзаалыг, чамдыкта кады хөделип турган. Тывага ССРЭ-ниң айыыл чок черинин начальниги обкомнуң бюро кежигүнү турган. Ынчалзажок даргалар, ооң иштинде С. Тока, айыыл чок черниң төлээзинден бүдүү сестир, демнежирин бодаар.

Ооң бадыткалы кылдыр С.Токаның ССРЭ-ниң Айыыл чок чер яамызының төлээзи Загиров-биле кады 1952ч. август 15-те ВКП(б)-ниң секретары Г.М. Маленковче бижээн чагаазын киирип болур. Ында "Сүт-Хөл херээ" база кирген. Ону каптап канчаар. Бир эвес ук бижиктиң авторларынга бүзүрээр чүве болза, Тыванын чартыы (Улуг-Хем, Бай-Тайга, Таңды, Сүт-Хөл) совет чазакка удур турган.

(Уланчылыг).

Монгуш БАЙЫР-ООЛ.

Кызыл-Эник КУДАЖЫ

УЛУГ БАШКЫМ УРУ-АЯК

(Очерк)

(Төнчүзү. Эгези № 40 «Шында»).

Бо чаа болгаш чаагай ажылхерекке бистерни база-ла Сема башкы удуртуп, туда хайгаарап чоруп турган. Бичии кижилерге чидиг сүге-биле ажыл кылыры оюнчук эвес-ле болгай, оваарымчалыг болбас болза, харын-даа айыылдыг херек. Оон ыңай серемчиде хорамча чок дээн ышкаш, одаг кыпсыр черни каяа кылырыл деп айтырыгны сумунуң чагырга черибиле баш удур сүмелешкеш, дугурушкан турган. Чүге дээрге хайхалап карак чивеш аразында болур деп бурунгу тывалар шаг шаандан бээр чугаалажып чораанар. Одаг кыпсыр деп тургаш, тайга өрттедип алза канчаар?

Ооң ыңай кижизидилге, таныдылга ажылдарын база чорудуп турган: школа тараан дораан мал, сиген ажылдарынга ада-иелеринге дузалажыр. Бо болза аас кырында ажыл-дыр. Оон ыңай езулуг бижик кырында дириг ажылдар база чоруп турган: кым чеже кижини бижикке өөредирил, кым тарааның хоралыг дайзыны өргени чежени өлүрерил дээн чижектиг. Сема ол хире кызымак кижи, чүнүң-даа эчизинге четкеш, амыраар. Мооң уламындан мээң эжим Дамдың-оол өрге-биле демисел даргазынга соңгуттурду. Ынчангаш Өрге-Дамдың деп шола алган кижи. Ол шоланы өлгүжеге чедир чүктеп келди.

Черле ынчаш ындыг дөргүлүг даргалар сумуга хөй турган: кошкар, хунаны чогуур өйүнде төрүүр хойдан башкалаар талазыбиле дарга, бөрү-биле демисел даргазы, суг бугазын аштаар, ону хуваар талазы-биле дарга. Олар база-ла Өрге-Дамдың дээн ышкаш шолаларлыг тургулаан: Кошкар-Халаар, Бөрү-Кокпа, Буга-Хырын, Кызыр-Эмер... Бо аттарны силер кочу кылдыр бодай бербеңер. Ол эштерниң аттары ылап-ла ындыг турган: Халаар-оол, Кокпажык, Хырын-оол, Эмер-оол...

Оон ыңай Сема башкы самбыра чок хиреде-ле үжүктерни, саннарны кижи караанга көстүп турар кылдыр тайылбырлаптар башкы: «о» деп үжүктү дүрүп каан сыдымга дөмейлеп чугаалаар. «А» деп үжүктү — чер хемчээр адыр ыяшка, «3» деп санны – кымыскаякка, «1» деп санны – илбекке, «2» деп санны — хөлде олурар каска, «шергини» – хана үдүрген үүктүг шарыга...

Одаг хүну келген. Ол дээрге бүгү сумуга байырлал болган. Ол үүл дээрге, бирээде, Ийи-Талга ындыг одаг ооң мурнунда черле болуп көрбээн. Ийиде, улуг от ужудуп алгаш, ооң кыдыынга үүнү кылыр үвел?

Кежээ имиртиңней бээрге, бүгү сургуулдар болгаш сумунуң улуг-биче чону одаг чанында даг бажынга чыглып келген. Орта бичии байырлыг хурал болду. Аңаа бир дугаарында сөстү суму даргазы Кыргыс Хойтпак-оолга Сема башкы берди. Ол орта пионер одааның дугайында болгаш Тыва Арат Республиканың 17 чыл оюнуң база чаа бижик өөредилгезининиң, Улуг-Хем кожуунуң Ийи-Тал сумузунуң төөгүзүнде көстүп көрбээн бир-ле дугаар школаның ажыттынганының дугайында бичии илеткел кылды.

Дараазында Сема башкы одагны кыпсыры-биле беш кижиниң аттарын адады: суму даргазы Хойтпак-оол, сумуда пионерлер даргазы Чамзырың, мурнакчы малчын — мээң ачам, чайлаг школазынга кончуг эки өөренген мен, оон ыңай Оюн Сема.

Тожулар чадыры дег, шиш баштыг оваалап каан куу сыралар дораан-на чалбыышталып үндү. Аяс, караңгы дээрже муң-муң кызыл-кызыл сырылар чаржып үнүп, мурнун былаажып турган дег болду. Амгы шагныы-биле алырга, салют-даа ышкаш.

Бистер, Чээнектиң чайлаг школазының өөреникчилери, дээрже чалбыышталган одагны долгандыр турупкаш, «Пионер чараш» деп ырывысты чиртиледир бадырып турдувус:

Ой-ла мээске кадарарга,
Оолдуг-топтуг малдар чараш.
Одаг кылгаш ойнай бээрге,
Отрядтыг пионер чараш.

Каан-на хүндүс өрц көөрге,
Кас-ла куштуң ужары дег,
Каттышкаштың ойнай
бээрге,
Галстуктуг пионер чараш.

Улуг чалбыыш чырыынга уруглар-даа, улуглар-даа дыка-ла ойнап-хөглеп алдывыс! Улуг-даа, бичии-даа мөгелер хүрештилер. Каргыраа, хөөмей, демир-хомус, шелер-хомус үнү чаңгыланып-ла турду.Шала эзеңгизин дыңзыдып алган мээң бир Минчилбаа деп угбам кадайның мынчаар ырлап турганын ам-даа утпаан мен. Ол кадай дээрге элдеп арын-шырайлыг угбай боор: карактары нопногаан, бажының дүгү сап-сарыг, арны дээрге кып-кызыл, хып чыткан пар ыяш көзү-ле:

Кулузуннуң кудуучалын
Кудамайның кузуучалын.
Ээремниң эстиичелин,
Эжикейниң эзиирчелин.

Чайлаамайның чаачалын,
Чаавайның чаңчаачалын.
Чээнээмниң чеңнээчелин,
Чеңгемейниң чектээчелин.

Ийи-Талга Чээнекке пионер одаа дүн ортузунга чедир кыпты. Чалбыыш чавырлы бээрге, кожазында чыып каан куу курусуктарны улуг улус отче немей киир октагылап, көзүн үшкүрүп каап турар үве болган.

Даартазында сиген-шынаада сиген-ширбис, тараа-быдаа ат болду, эвиререр деп барды дээн соонда, хамык аалдар Улуг-Хем унунче көжүп-ле эгеледилер.

Мээң ынак башкым Оюн Сема база элезинче кудупкан дег, ис чок барды.

Оон бир ай хире болганда «Аревэ шыны» солунга «Мурнакчы өөреникчилер» деп информация көрдүм. Ында Чээнекке турган чайлаг школазының дугайында бижээн болду. Ооң адааанда «С.Оюн» деп ат бар болду. Ону Оюн Сема дээн ат-тыр дээрзин билдим-даа.

Ийи-Тал чайлаг школазынга эки өөренген сургуулдарның аттарының эң эгезинде мээң адым чорду. Ол дээрге мээң адымның солун деп үвеге эң баштай үнгени ол болган. Ол 1938 чыл дээрзин эгезинде-ле бижээн мен. Ынчан сес хар безин четпейн турган мен.

Школа школа-ла ыйнаан, өөредилге өөредилге-ле ыйнаан, ынак башкым Оюн Семага ужурашпааным меңээ дыка-ла хомуданчыг болган. Ол ынчан чамдык улуг оолдар, уруглардан бичии, он беш хире-ле харлыг турган боор. Ам моон соңгаар ооң-биле ужуражыр ирги мен бе?

Күжүр башкымны, хүлер башкымны! Хөөкүй башкымны, хөмүш башкымны!

Мен ада-иемниң дың кара чаңгыс оглу-ла болгай мен. Ынчангаш авамны сес харлыымга чедир эмген мен.

Ийи-Талга чайлаг школазынга өөренгеним соонда ол-ла чылын Шагаан-Арыг чеди чыл школазынга өөренир апарган мен. Улус көрбес хараганнар аразы черге баргаш, авыралдыг авамны эң сөөлгү катап ээп алгаш, Улуг-Хем кожуунуң төвүнче хап бадыпкан мен. Машина дээр оттуг-тергеге эң баштай олурганым ол.

Ынчан Шагаан-Арыгга орус, тыва ийи школа турган.Чайлаг школазы дооскан оолдар, уруглар ны ийи дугаар класска хүлээп алдылар. Школага үүл бүрү назы-харлыг аныяктар өөренип турган. Мен ышкаш 7-8 харлыг чаштар-даа бар, 20 хар ашкылаан «күдээлер», «кенээттер»-даа бар. Эң болбаазын үүлүвүс – кижи бүрүзүнүң шолалыг турганы. Башкыларны безин «көк-диш», «кадыг-баштыг», «чарык-кавай», «бора-хөкпеш», «алактаагы» дээн ышкаш шолалар-биле адаар бис. А сургуулдарның шолалары дээрге кижи угаан-сарыылынга кирбес үве-ле болгай: «буга», «инек», «аргар-кошкар», «карабускек», «үгү», «крокодил», «бора-тоолай», «бегемот», «кошкулак», «чаан», «шөө-бөрү», «молдурга», «хөвээ-хураган», «чара-мунар», «чемчушка», че оон ыңай санап шыдавас-тыр мен. Чаңгыс мени шола чок турган деп бодаваңар. Мени оолдар «Даңгына» дээр турган, барып-барып эр кижиге ындыг кыртышкынчыг шола кайда боор. Ам мени Ийи-Талдың чону «Дүктүг-Кулак» дээр апарган, шын үвени канчаар мен, аңаа хорадавас-даа мен. Черле ынчаш улус шолалааргa хорадаан херээ чок, бир эвес хорадаар болзуңза, кончуургак кижилер дам баар боор үве.

Үстүнде шолаларлыг эштеримниң хөй кезии малчыннар, механизаторлар, башкылар болгулаан. Оларның аразында Тыва АССР-ниң алдарлыг башкылары Наталья Тыртык-Кара, Виктор Бавуу-Сүрүң, Тыва АССР-ниң алдарлыг механизатору Михаил Малбык-оол, шагдаа ажылдакчылары Шырып,Сүүртүк, партия-совет ажылдакчылары Болдашкын, Богат-оол суглар бар. Кыргыс Быштак-оол Ада-чурттуң Улуг дайынының киржикчизи. Эң онзалап демдеглээр кижим болза, филология эртемнериниң доктору, бирги тыва профессор Шулуу Чыргал-оолович Сат болур. Борис Филиппович Бады-Сагаан Россия Федерациязының Улустуң артизи болду. Алексей Хуурак, Дмитрий Дамба-Даржаа — база алдарлыг артистер. Оон өскелерин четче санап шыдавас-тыр мен. Мен чогаалчы болдум, алдарлыг аттарымны борта санавас мен. Шагаан-Арыгда мээң адым-биле адаан библиотека болгаш кудумчу барын маңаа адап каайн.

Мен 1944 чылда Шагаан-Арыгның чеди чыл школазын доозупкан мен. Шала улуг эштерим өөренип, башкылап чоруй баргылады. Мен башкылаайн дээримге назынным арай четпес турган, ынчангаш көдээде ада-иемниң ажылынга дузалажып, сиген кезип, тараа тарып, ийи чыл хире ажылдадым.

Ынчап турумда Кызылда башкы училищези ажыттынган деп чар дыңналы берген. Аңаа дораан бардым. Ийи чыл иштинде өөрениксей-даа берген мен.

Кызылга чааскаан эвес четкен мен. Чаңгысклассчы эштерим Дамдың-оол, Багыт-оол, Саңгыл-оол суглар база. Чедиги классты доозупкан болурувуска, бистерни кандыг-даа шылгалда чок хүлээп алдылар.

1946 чылдың сентябрь 1-де училищеге курстарже кыйгырган коңга хапты. Мен ышкаш өөреникчээн кижиге байырланчыы кончуг. Бир дугаар кичээл анаа-ла таныжылга аянынга эрткен үве.

Курузувуска долу, ак шырайлыг, семис-шыыраа кончуг, аныяк эр кижи келди. Карактары көксүмээр боорга, баштай ону тыва эвес кижи деп бодаан мен.

Столдар артындан тура халышкаш, шериг езузу-биле хере тепкилепкен, сыртайжы берген тур бис. Холунда журнал тудуп алган аныяк эр бистиң баарывыска тура дүшкеш, мендиледи:

—Экии! Чаа өөредилге чылының эгелээни-биле силерге байыр чедирип тур мен!

Тыва эвес деп бодаан кижимден төрээн дылым дыңнааш, аксым агарып калган. Өөрүм база ынчанганнар боор, тыва дылын дыңнап кааш, өөрээнинден чирт кылдыр харыылааннар:

—Экии, башкы!

Оон ол башкы класс журналын көрүп олуруп-олуруп чугаалаан:

—Ам-на Ийи-Тал оолдары четкилеп келген ышкажыл.

Ол чугааны дыңнаарымга, сактырымга кааң дээрден чаңнык чыжырт дээн ышкаш болду. Башкы уламчылап чугаалады:

—Мен моон соңгаар силерниң клазыңарның баштыңчы башкызы мен. Мен Иркутскиниң башкы институдун чаа доостум. Төөгү башкызы кижи мен. Мээң ат-шоламны Семен Чизепеевич Урояков дээр. Мени моон соңгаар ынчаар адаар силер: Семен Чизепеевич.

Мен ам-даа элдепсинмишаан олур мен: «Ам-на Ийи-Тал оолдары четкилеп келген ышкажыл». Ол домактың ужурун билип алыксааш четтикпейн ордум. Сактырымга, ол эң баштайгы таныжылга кичээли меңээ дыка-ла үр болгаш узун ышкаш болду. Ынчап алаң кайгап олурумда, чаян бооп, коңга хапты. Башкывыстың соо-биле коридорже үнүптүвүс. Эштеривис бистерге, Ийи-Тал оолдарынга, адааргап-даа турганзыг болду.

Ол аразында Дамдың-оол эжим чанымга бо халып келди. Дораан айтырдым:

—Ол кандаай башкы апарды, эжим? Ол бистерни таныыр, а мен ону чүге танывас кижи мен?

—Оюн Сема башкывысты чүге танывас кижи сен? – деп, Дамдың-оол мени чемелей аарак шакты. – Ол бисти Чээнекке башкылап турду чоп. Эх, сээң-даа кончууңну, башкызын танывас.

Ам-на Оюн Сема деп ат бажымга чык диди. Ол аразында бажым иштинге база бир айтырыг дывылай берди. «Оюн Сема, Оюн Сема? Ам канчап Семен Чизепеевич Урояков апарганы ол ынчаш?»

Бо айтырыгга харыыны арай сөөлзүредир кызып тып алдым: Сема башкы ылап-ла Оюн кижидир. Ачазы тыва Оюн Чизепей, иези Таңдының Уургайлыг суур чурттуг тыважып калган хакас кадай. Ооң адазы Уру-Аяк деп тыва ашак үве-дир. Оон-на Урояков деп ат-фамилия тыптып келген. Чогум Семен Урояковтуң ук-ызыгууру ооң-биле база кызыгаарлаттынмас. Семен Чизепеевичиниң чогум төрээн ачазы кыдат кижи болуп турар. Ачазын ол дилээш тыппаан. Ынчанмайн канчаар, ынча хөй имилеме сая-сая кыдаттар аразындан чаңгыс кижи дилээри дээрге, сараат сиген иштинден чаңгыс ине дилээни-биле дөмейле ыйнаан.

Мен педучилищени беш чыл өөренгеш доостум. Ынчан удаваанда Семен Чизепеевич педучилищениң директору апарган үве.

Мен хөй-ле кижилерге башкыладып келдим. Ынчалза-даа тыва пөштүң бир дугаар будуун боданмайн-даа Семен Чизепеевич Урояков башкымга бээр мен.

Чизепей ашактың уруг-дарыы база төлептиг кижилер чораан. Улуг оглу Семен Чизепеевичиниң дугайында чугааладым. Оон бичези Борис Чизепеевич өрт шериниң хоочуну, ам халажыдылгада офицер, хөй орден-медальдарның эдилекчизи. Ооң-биле чаңгыс бажыңның чаңгыс подъездизинде чурттап ор бис. Оюн Чизепейниң эң биче уруу Полина Чизепеевна Ада-чурттуң Улуг дайынының киржикчизи, тыва эки турачыларның чаңгысполкчузу, аныяанда чок болган.

Мен ам көрүп чоруурумга, кончуг аныяк, хып дээн чалыы оолдар улуг эрге-дужаалдыг ажылдарга албан хаап олурар боорлар-дыр. Эр хейлер!

Ындыг бе дээш, бодумнуң дугайымда бодап көөрүмге базала шору-ла чораан-на боор кижи чордум: Кызылда күрүнениң педагогика институдун доостум, оон Москвага журналистиканың ийи дугаар дээди эртемин чедип алдым, чээрби сес харлыымда «Тыванын аныяктары» солунну редакторлап турдум, үжен ийи харлыымда «Шын» солунну редакторлап эгеледим, ынчан Дээди Советтиң депутады, ооң Президиум кежигүнү, партия обкомунуң кежигүнүнге кадайым Сарыглар Маскыровна-биле кады турдум, оон ыңай Даштыкы чурттар-биле харылзаа тударының Совет комитединиң кежигүнү бооп чордум. Ынчангаш элээн хөй кадагааты болгаш тодагааты чурттарны кеззэн мен.

Сөөлүнде Тыванын Чогаалчылар эвилелиниң даргазы апаргаш, РСФСР-ниң болгаш ССРЭ-ниң Чогаалчылар эвилелиниң баштаар чериниң кежигүнү тургуладым. Оон ыңай Тыванын Журналистер эвилелин мен организастап үндезилээн мен, ооң бир дугаар даргазы болгаш ССРЭ-ниң Журналистер эвилелиниң баштаар чериниң кежигүнү база турдум.

Бүгү бо ажыл-херээм дээрге-ле, мээң бирги класстан эгелеп башкылаткан башкым Семен Чизепеевич Урояковтуң улуг үлүгхуузунуң ачызы деп медереп билип чоруур мен. Аъттың мурнуу изин соңгу буттар чандыр баспас дижип, тыва чон бурун шагдан бээр чугаалажып чораан. Ол-дур ийин, мурнуу исти соңгу ис чандыр баспаан.

Семен Чизепеевич онза-ла кижи. Эртемниг-даа. ол Кызыл хоорайның үндезилеттингениниң дугайында төөгү талазы-биле улуг үүлдерни бижип турду. Томаанныг-даа, чугаакыр-даа, кижилерни кижилер деп хүндүлеп билир.

1950 чылда мен Кызылдың башкы училищезин доозупкаш, ыраккы Тере-Хөлге башкылап, иви ажылдыг араттарның ажы-төлүн эртем-сургуулга өөредип чордум. Ол аразында хоочун башкым-биле харылзаам үспээн мен, ооң-биле үргүлчү чагаалажып, ооң арга-сүмезин ап турдум.

1953 чылдан Кызылга кээп чурттай бердим. Солуннар редакцияларындан эгелээш, соңгулдалыг улуг ажылдарга чедир албан хаап турдум. Баштай «Москвич» садып алдым, оон «Жигули», адак соонда — «Волга». Мээң оомну дыңнап кааш, Семен Чизепеевич «Волга» садып алыры-биле аңаа дузалажырын диледи.

Башкымга дузалашпайн, кымга дузалажыр мен. Ол-ла дораан Тыва АССР-ниң Министерлер Чөвүлелиниң даргазы М.К. Мендумеге маңнап чеде бердим. Келген херээм дугайын даргага чугааладым. Ону дыңнап кааш, Мендуменин хаайы саргара берди:

— Сээң ол башкыңны училище директорундан дүжүрер деп тур бис—дээн соонда, Совмин даргазы төөгүлеп-ле эгеледи. – Урояков дээрге, ийи каът дача бажың тудуп алган, Барыымның Самдар-кожайы дег хуу өнчүзүрек, буржуаз-националист үзелдиг кижи-дир. Аңаа «Волга» бээр бис бе? Чок, ооң дачазын бульдозер-биле буза үстүрер деп тур бис.

Үнүм чидип калган, ыыт-дааш чок үндүм.

Оон Семен Чизепеевич-биле ужурашкаш, «даргалар соонда көөр бис» дээр үве-дир деп ыттан эрттирип каан мен.Өске кижиниң аксы-биле-даа бол, ынак башкымны канчап «хуу өнчүзүрек», «буржуаз-националист үзелдиг» деп бак сөглээр кижи мен.

Бистиң ол херээвис бүтпейн барган. Черле ынчаш кирза сапыктар кеткеш, сүге тудуп алганда, ол дег ажылчын интеллигент кижи черле көрүп чорбаан мен. Мен хоочун башкымны өттүнүп, дача садып алгаш, кат-чимис, ногаалар өстүрүп база өөренип алган мен.

Сөөлгү чылдарда училище директору ажылындан дүжүрткен соонда, Семен Чизепеевич арай аарыксап турар апарган. Ону улуг даргаларның хайы деп-ле бодаан мен.

Удатпааанда мен Кызылга чок турумда, ынак башкым чырык өртемчейден чарлып чоруткан болду. Ону орнукшударынга ооң чүс-чүс өөреникчилери киришкен болду. Мээң кадайым база ооң өөреникчизи болгай, ооң хөөрүнге ол база чораан болду.

Бир эвес менден сээң эң ынак башкың кымыл деп айтырар болза, боданмайн-даа харыылаар мен:

—Мээң эң ынак башкым Семен Чизепеевич Уру-Аяк.

2005 ч, февраль.

БАЯН ҮНҮ ДИҢМИТТЕЛГЕН...

Улан-Удэ хоорайга "Найдал" деп хөгжүм мөөрейи эртип турарын бистиң номчукчулар шагда-ла эки билир апарган. Чүге дизе аңаа республиканың Р.Кенденбиль аттыг салым-чаяанныг ургларның школа-интернадының өөреникчилери каш чыл бурунгаар киржип эгелээн болгаш чылдан чылче көскү чедиишкиннерни чедип ап келген. "Найдал" баштай республика чергелиг мөөрей турган, оон регионалдыг апарган болза, бо чылдан эгелээш делегей чергелиг апарган. Ынчангаш бо чылын "Найдал-2005" 1-ги делегей чергелиг мөөрейге база тыва оолдар, кыстар эки киришкен. Оларны удуртуп чораан баян салбырының башкызы Виктор Чимит-оолович Куулар-биле бистиң корреспондентивис С.Балчырның интервьюзун сонуургаңар.

Адыган Айыжы, башкы В.Ч.Куулар, Юрий Кононов.

— Баштайында-ла байыр чедирип каарын чөпшээреп көрүңер, Виктор Чимит-оолович. "Найдал-2005" делегей фестивалынга силер лауреатты белеткээни дээш деп тускай шаңналды алган болдуңар...

— Ийе, Россияның Культура фондузунуң президентизи Никита Михалковтуң ат салганы байырлыг бижик-биле шаңнаттым. Шупту дөрт башкы ындыг шаңналды алдывыс. Ону Бурят Республиканың культура сайыды тывысты. 460 кижи киржикчилиг мындыг улуг, делегей чергелиг мөөрейге ындыг шаңнал алыры аас-кежик-тир деп коллегаларым байыр чедирип турду. "Чолдуг кижи-дир сен" дижип турдулар, аңаа канчап өөрүвес боор.

— Эң баштай бо мөөрейге кымны кииришкирип чордуңар? А бо удаада кымнар киришкенил?

— 2001 чылда мээң өөреникчим Ажыкмаа Айыжыны кииришкирип четтим. Ол ынчан 1-ги чергениң лауреады болду. 2003 чылда Ажыкмааның кады төрээн дуңмазы Адыган Айыжы киришкеш, дипломант болду. А "Найдал-2005"-ке киришкеш, Адыган 3-кү чергениң лауреады атты чаалап алды. Оон аңгыда Чаяна Донгак (чадаган) 5-ки чергениң дипломантызы болган.

Адыган дуржулга кирип барган деп болур. Эш-өөрү-биле база таныш апарган. Северобайкальск хоорайдан (Бурятияның) баянист оол-биле 2003 чылда-ла таныжып алган кижи. Оон адын Юрий Кононов дээр. Ол дээрге ат болган шыырак ойнаар оол-дур. Делегей чергелиг конкурстарга безин тиилеп шаг болган. Бо удаада "Найдал-2005"-ке база бирги черни алды. Башкызы Сергей Александрович Давыдов Бурятияның болгаш Россияның культуразының алдарлыг ажылдакчызы, хоочун хөгжүмчү башкы-биле мен база таныш мен. Ужуражып келгеш бис иелээ, Адыган биле Юра иелээ арга-сүме солчуп чугаалажы-ла бээр-ле-дир бис. Юра ойнай бээрге, Адыган боду безин магадап, бажын чаяр кижи-дир, болза-даа талантылыг оол-дур ийин харын. Келир чылын база-ла ужуражырлар ыйнаан. Оон улуг музыканты-лар апаар болза, бүгү назыда таныш болурлар. Мындыг шыырак талантылыг кижи-биле мөөрейлежири аас-кежик ышкажыл. Оон өөренип, үлегер алыр болгай. Черле ынчаш мындыг улуг сценага чажындан эгелеп ойнаары дээрге улуг чедиишкин, улуг школа ышкажыл. Ынчангаш тиилелге чедип албаан-даа болза, эки киришкен өөреникчилеривис Буян Сарыг-баев (игил), Алдынай Араптан (флейта), Чинчи Хертек (3-кү чергениң лауреады, фортепиано) оларга байыр чедирер апаар.

— Чылдан чылче мөөрейниң деңнели бедип орары эскертине бээр-дир бе?

— Ындыг. Бурят Республиканың Президентизи Л.В.Потапов Россия, Моол, Кыдат, АКШ-тан келген аалчыларынга, профессор башкыларга, мөөрейниң киржикчилери ургларга байыр чедирди. Улан-Удэ хоорайның мэри Г.Айдаев, БР-ниң культура сайыды В.Прокопьев олар база. Жюри кежигүннеринде кымнарны чок дээр! Пекин университединиң башкызы, Бурятияның күрүне шаңналының лауреады Дарима Лхасарановна Линховоин, Красноярскиниң, Читаның, Новосибирскиниң, Улан-Удэниң дээди хөгжүм-музыка өөредилге черлериниң, консерваторияларның профессорлары, опера болгаш балет театрларының дирижерлары дээш, ат-сураа бүгү делегейге билдингир апарган хөгжүмчүлер жюриде олурар боор чүве-дир. Оларның үнелелин ап деп чүве, шынапла, берге-ле. Адыган 20,3 балл алганы ол-дур, Ю.Кононов 23 баллдыг.

— Силерниң музыка башкызы күш-ажыл стажыңар база элээн барган боор аа, башкы?

— Ниитизи-биле 27 чыл. А бо салым-чаяанныг ургларны школазында тос чыл ажылдап тур мен. Кызылдың уран чүүл училищезин дооскан мен. Өөм ээзи терапевт эмчи, оглувус спортчу болган. А мээң кады төрээннерим харын шупту музыка-хөгжүмге хамаарылгалыг бис.

— Чогаадыкчы чедиишкиннер моон соңгаар-даа силерниң өөреникчилериңерни хей-аът кииришкирип-ле чорзун. Байыр чедирип тур бис.

Ленин, 18 дыңнадып тур

Апрель 11-ден апрель 17-ге чедир республикага 140 кем-херек үүлгедиишкини бүрүткеттинген (өлүрүүшкүн – 8, кадыкшылга аар хораны сагыштыы-биле чедиргениниң түңнелинде амытыныңдан чарылганы – 1, кадыкшылга аар хораны сагыштыы-биле чедиргени – 21, күштээшкин – 6, дээрбечи чорук – 2, үптээшкин – 13, оорлаашкын – 45, наркотиктиг бүдүмелдерни хоойлуга удур шыгжааны болгаш дажыглааны – 13, боо-чепсекти хоойлуга удур шыгжааны болгаш дажыглааны – 5). Оларның 58-ин "изии-биле" тодараткан. Спирт холумактыг бүдүмелди 279,55 литрни хавырган. 2 орук озал-ондаанга 3 кижи янзы-бүрү кемдээшкиннерни алган. Кудумчулардан 1478 эзирик кижини ыраткан, оларның 633-үн эзириктер сергедир черлерже чедирген.

Апрель 11. Кызыл. 5 чыл аттыг стадион чанынга билдинмес оол Кызыл хоорайда чурттап турар пенсионерниң библия болгаш ийи бурган овур-хевириниң хоолгалары чораан сумказын ажыы-биле хунаап аппарган. Кызылдың 2 болгаш 3 дугаар школаларының 10-гу класстарының өөреникчилерин туткаш, сумканы хавырган.

Апрель 12. Бай-Тайга. Тээли суурнуң Чехов кудумчузунда бажыңның гаражынга Тээлиге чурттап турган О. деп хамаатының хөрек клетказынче чидиг бистиг чүүл-биле балыглаткан өлүг мөчүзү тывылган. Тээли суурда чурттап турар 32 харлыг, ажыл чок хамаатыны туткан.

Апрель 13. Чөөн-Хемчик. Чадаана хоорайда чурттап турар назы четпээн хамаатының билдиргени-биле алырга, ол чанып бар чорда, Чүрмет-Дажы кудумчузунга Чадаана хоорайда чурттап турар, 1987-1988 чылда төрүттүнген хамаатылар ону октаттынган тараа складынче киир сөөртүп аппаргаш, күштеп-күчүлээн болган. Каразыттырып турар кижилерни туткаш, түр када хоругдал изоляторунче киирген.

Апрель 14. Кызыл. 15-че дүне республиканың төп эмнелгезинче эзирик, бажында аар кемдээшкинниг Кызыл хоорайның 47 харлыг чурттакчызы кирген. Кызыл хоорайда чурттап турар 22 харлыг херээжен хамаатыны туткан.

Апрель 15. Чеди-Хөл. Хову-Аксының чурттакчызы кежээкиниң 8 шак үезинде Хову-Аксының Комсомольская кудумчузунга бар чорда, ВАЗ-2106 автомашинадан билдинмес кижилер олче пневматиктиг хол боозундан боолаан. Билдириишкин ээзи болур ол хамааты солагай талакы дөңмээниң мөң эъдинге кемдээшкинни алган. Улуг-Хемниң Торгалыгдан 1987 чылда төрүттүнген (ажыл чок), Бии-Хемниң Аржаандан 1982 чылдың (ажыл чок), Кызылдан 1982 чылдың (ТКУ-нуң 4-кү курузунуң студентизи), Кызылдан 1980 чылдың (ТКУ-нуң 5-ки курузунуң студентизи) хамаатыларны туткан. Машина Красноярскиде чурттап турар хамаатыныы болган.

ИХЯ-ның парлалга албаны.

Төрүттүнген хүнүң-биле

Бистиң оглувус, дуңмавыс, акывыс **Орлан Сүндүпович САРЫГЛАР** апрель 20-де 30 харлаар. Ол Шагаан-Арыгда чурттап, ажылдап чоруур. Ийи чараш оолдарының ынак ачазы, чөленгиижи. Төрүттүнген хүнү-биле амыдырал-чурттагазынга аас-кежикти, кан дег кадыкшылды, өөрүшкү-маңнайны, кезээде хөглүг-баштак чоруурун күзедивис.

Авазы, ынак эжи Марина, угбалары, честелери, дуңмалары.

АЧЫ-ДУЗАНЫҢ ЧАА ХЕВИРИ

"Тывахарылзааинформ" ААН ачы-дуза чедирилгезиниң дараазында хевирлерин чонга саналдап тур:

▶ @tuva.ru деп электроннуг хааржак. Тайылбыр алыры-биле ажыл шагының үезинде **3-01-50** телефонче долгаар.

▶ эгелел единицазынга телефон дамчыштыр (ADSL) модемнерниң дузазы-биле Интернетке кожар чагыгларны хүлээп ап турар. Тайылбыр алыр телефону: **1-01-10** ажыл үезинде долгаар.

Эрзин кожуунуң социал хөгжүлде килдизиниң 1999 чылдың февраль 11-де **Мария Чадамбаевна СОТПАНЫҢ** адынга тывысканы сериязы С № 54296 дугаарлыг "Күш-ажылдың хоочуну" шынзылганың читкенин барымдаалааш, ону **күш чок** деп санаар.

САДЫЫВЫСЧЕ чалап тур бис

Дараазында үүлдерни **садып турар бис: чигир – 865 рубль, бирги сорттуң далганы –330 рубль, чарба- 40 рубль,** крупалар: **борбак рис – 16 рубль 50, рис –15 рубль, соктаан чиңге-тараа –8 рубль, гречка –15 рубль, перловка, сүт, сула, геркулес, алтай макароннар, растительное масло, сливочное масло, тушенка, кондитер кылыглары дээн ышкаш** өске-даа бараанар **бистиң садыывыста бар.** Садып алыкчыларны манап тур бис.

БИСТИҢ АДРЕЗИВИС: **Кызыл хоорай,** Загородный переулок, 19 а , "Эхнатон" бааза, **№3 склад (Хүрээ чоогунда),** тел: **5-38-40.**

ШЫН

e-mail:shyn@tuva.ru Индекс 667000. Кызыл хоорай, Красноармейская, 100.

ТУРГУЗУКЧУЗУ: Тыва Республиканың Чазаа.
Кол редактор Артур ХЕРТЕК.

РЕДАКЦИЯНЫҢ ТЕЛЕФОННАРЫ: Кол редактор — 1-01-35, кол редакторнуң оралакчылары —1-19-87, 1-40-77, тел/факс (394-22) 1-17-94, бухгалтерия — 1-17-91. **КИЛДИСТЕР:** ниитилел-политиктиг килдис — 1-18-10, культура, өөредилге —1-03-88, чагаа —1-03-87, көдээ ажыл-агый, үлетпүр килдистери—1-17-09.
Солун келбейн барганда, 3-14-94 телефонче долгаар.
Неделяда үш катап үнер. Хемчээли парлаан 2 ама.
Тираж 9500. Чагыг 41.

АГАР САНЫВЫС: № 40703810400000010000 Б ОАО Банк "Тувакредит", Кызыл ИНН—1701008465; корр сч 30101810600000000729 БИК 049304729.
Россия Федерациязының Парлалга, телерадио-дамчыдылга болгаш массалыг коммуникациялар херектериниң талазы-биле яамызының Ортаакы Сибирьде регионнар аразының девискээр эргелели «Шын» солунну 2004 чылдың май 14-те эде бүрүткээн.
Херечилелдиң дугаары — ПИ № 16-0510. Индекс 10002, 10003.
ТР-ниң Парлалга болгаш массалыг коммуникациялар талазы-биле агентилелиниң типографиязынга парлаан (Кызыл, Щетинкин-Кравченко, 1).
Солунда парлаттынган материалдарның авторларының бодалдары редакцияның туружу-биле дүүшпейн барып болур. Айыттынган саннары болгаш өске-даа фактылары, дыңнадыглары дээш авторлар боттары харыылаар.